

ภาพสลักระเบียงปราสาทนครวัด

สิริวรรณ วงษ์ศักดิ์*

บทคัดย่อ

ปราสาทนครวัดเป็นปราสาทที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์สิ่งหนึ่งของโลก เป็นโบราณสถานที่มีชื่อเสียงที่สุดในประเทศสาธารณรัฐกัมพูชา ปราสาทนครวัดสร้างขึ้นโดยพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ จุดประสงค์ของการสร้างเพื่อใช้เป็นสถานที่ฝังพระศพ มีลักษณะเป็นปรางค์ ๕ ยอด ตั้งอยู่บนฐานสูง มีคูน้ำล้อมรอบ ทางเดินเข้าสู่ปราสาทเป็นสะพานนาคราช จุดเด่นของปราสาทนครวัดที่สังเกตได้ชัดเจน และแตกต่างจากปราสาททั้งหลายในกัมพูชาคือ ภาพสลักนางอัปสรที่สวยงามเป็นจำนวนมาก ปรากฏให้เห็นเสมอทั่วปราสาท จุดสำคัญอีกจุดหนึ่งที่ปราสาทนครวัดคือ ภาพสลักที่ระเบียงคดปรากฏเรียงรายตลอดภาพสลักส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการอวดารของพระวิฆเนศวรเจ้าในศาสนาฮินดู ได้แก่ ภาพสลักเรื่องรามายณะ มหาภารตะ การทำสงครามกับเหล่าอสูร การกวนเกษียรสมุทร นอกจากนี้เป็นภาพสลักเรื่องนรก สวรรค์ และภาพสลักกองทัพที่ยิ่งใหญ่ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ภาพสลักทั้งหลายเป็นสิ่งที่เน้นย้ำถึงความศักดิ์สิทธิ์ของปราสาทนครวัดในฐานะเป็นดินแดนบนสรวงสวรรค์ เป็นที่ประทับของเทพเจ้า และเสริมความศักดิ์สิทธิ์ แสดงความเป็นอมตะของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ที่ทรงเป็นพระบรมพินัยุโลกตามลัทธิเทวราชา

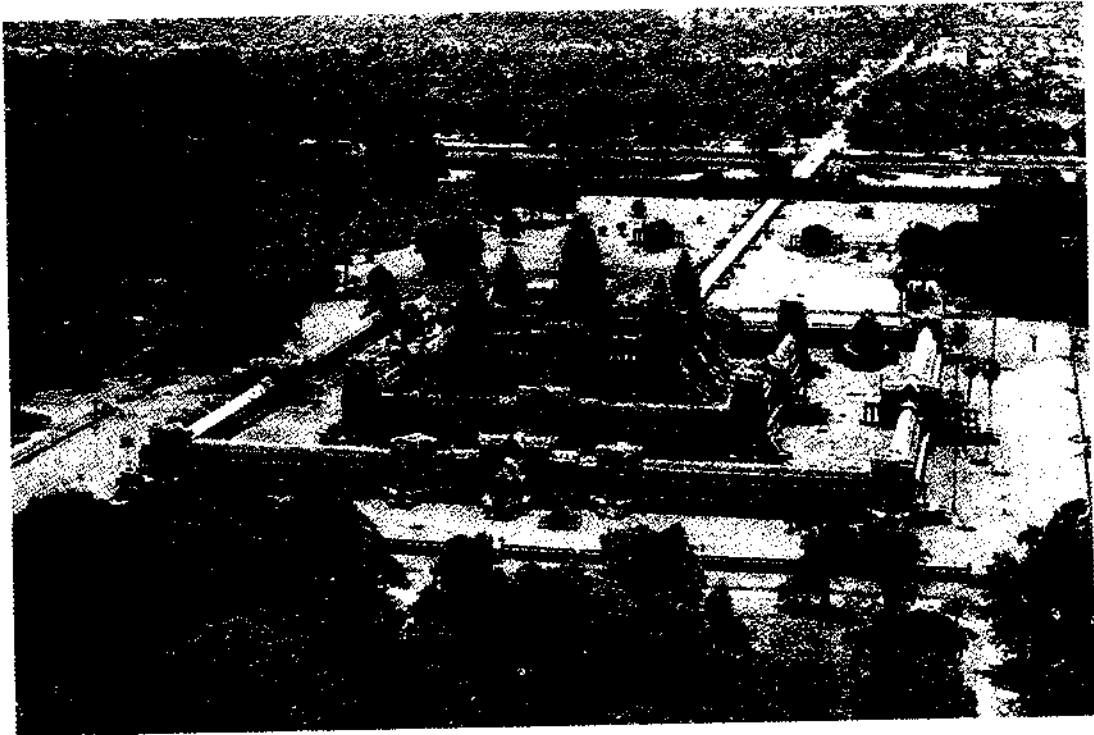
*ผู้ร่วมศึกษาวิจัย ภายใต้ทุนวิจัย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

เมื่อกล่าวถึงโบราณสถานประเภทปราสาทหิน คนส่วนใหญ่ต้องนึกถึงปราสาทนครวัดซึ่งเป็นปราสาทหินที่มีชื่อเสียงที่สุดในประเทศสาธารณรัฐกัมพูชา เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่คนทั่วไปเกือบทั่วโลก ใครๆ ก็ต้องการมาเที่ยวชมปราสาทนครวัด จนถึงกับมีคำกล่าวว่า “...See Ankor Wat and Die” ปราสาทนครวัดมีลักษณะเป็นปราสาทห้ายอดที่ยิ่งใหญ่ มีความอลังการงดงามอย่างยิ่งในบรรดาปราสาทหินทั้งหลายในประเทศสาธารณรัฐกัมพูชา ปราสาทนครวัดเป็น

ปราสาทที่มีภาพสลักนางอัปสรมากที่สุดประมาณ ๑,๘๐๐ ภาพ แต่ละภาพสวยงามแตกต่างกันไปทั้งรูปร่าง ทรงผม เครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ ท่าทาง ภาพนางอัปสรหรือนางอัปสรทุกภาพมีความอ่อนช้อย นุ่มนวล มองดูเสมือนหนึ่งมีชีวิต ปราสาทนครวัดได้รับการยกย่องว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์ของโลก ซึ่งไม่น่าเชื่อเลยว่าด้วยแรงมนุษย์เท่านั้นที่สามารถสร้างปราสาทที่เป็นหินล้วนๆ ที่ใหญ่โตโอ้อ่า อีกทั้งการแกะสลักหินเป็นภาพเป็นลวดลายที่ละเอียดสวยงามได้

* เป็นถ้อยคำของนักประวัติศาสตร์ชาวอังกฤษชื่อ อาร์โนลด์ ทอดน์บี แปลเป็นภาษาไทยว่า “เห็นนครวัดแล้วพาลไป”

ภาพที่ ๑-๒ ปราสาทนครวัดเป็นปราสาท ๓ ชั้น ประกอบด้วยปรางค์ ๕ ยอด มีคูน้ำกว้าง
ประมาณ ๒๐๐ เมตร ล้อมรอบ

ปราสาทนครวัดสร้างขึ้นเพื่ออุทิศ
ถวายแด่พระวิษณุหรือพระนารายณ์ เทพเจ้า
ในศาสนาฮินดู ผู้สร้างคือ พระเจ้าสุริยวรมัน
ที่ ๒ กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุดพระองค์หนึ่ง
ของกัมพูชา เสดยราชย์ระหว่างปีพุทธศักราช

๑๖๕๕ - ๑๖๘๕ (สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี,
๒๕๔๕, หน้า ๔๑) และทรงก่อสร้างปราสาท
นครวัดในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (ปาง
ชาติ, ๒๕๔๕, หน้า ๕๗)

ภาพที่ ๓ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ ที่นั่งด้านทิศใต้

จิตร ภูมิศักดิ์ (๒๕๔๕, หน้า ๘) กล่าวว่าปราสาทนครวัดเป็นมฤคเทวาลัยของพระบรมพิณโลกคือ เป็นทั้งศาสนสถาน^๒ และเป็นที่ฝังพระศพกษัตริย์คือ พระเจ้าสุริย-

วรมันที่ ๒ ที่เรียกว่าพระบรมพิณโลก หรือพระบรมวิณโลก เป็นชื่อเรียกเทวรูปซึ่งเป็นทั้งรูปแทนองค์พระวิณและรูปแทนตัวพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งก็คือ พระเจ้าสุริย-

^๒ สถานที่ทำพิธีกรรมทางศาสนาฮินดู หรือศาสนาพราหมณ์นิกายไวษณพ ซึ่งเป็นนิกายที่ถือว่าพระวิณเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่กว่าเทพทั้งปวง

วรมันที่ ๒ ทรงเป็นทั้งกษัตริย์และเทพเจ้า^{*} ตามคติความเชื่อลัทธิเทวราช หรือเทพเจ้า-กษัตริย์ ที่ถือว่าพระราชเป็นเทพเจ้า ดังที่ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (๒๕๔๖, หน้า ๕๒) ได้กล่าวไว้ว่า

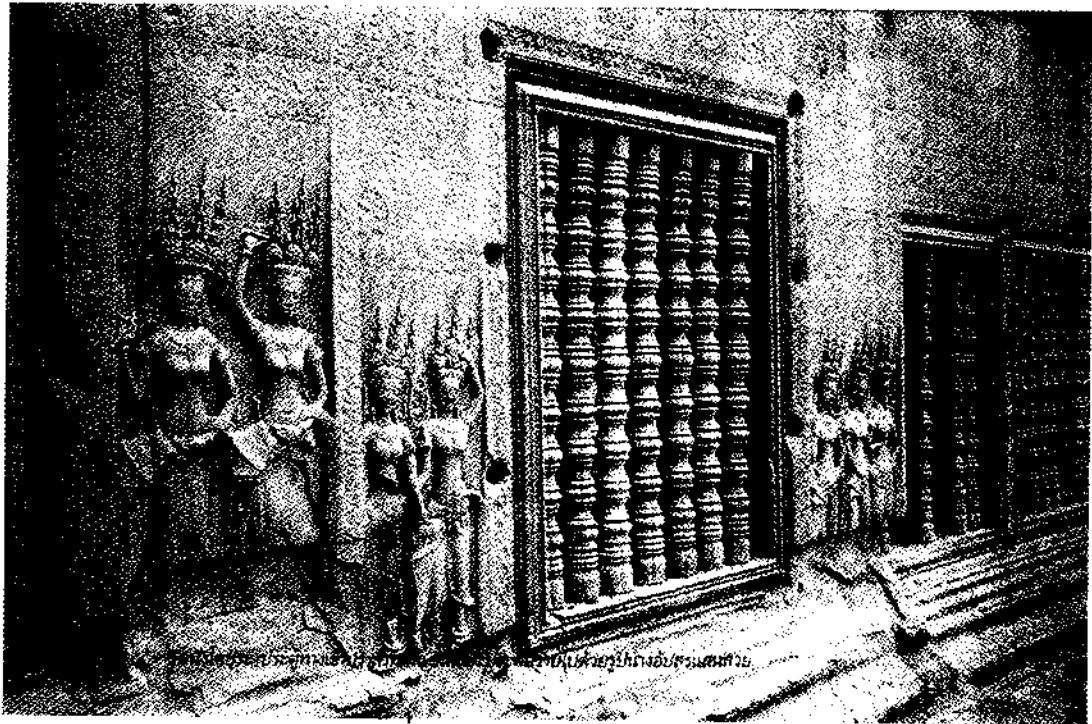
“นครวัดอาจเรียกได้ว่าเป็นศาสนสถานถวายพระวิษณุ แต่พระวิษณุที่บูชากันในประเทศกัมพูชามีใช้พระวิษณุเทพเจ้าโบราณ หรือพระวิษณุในอวตารอื่นใดที่รู้จักกันตามประเพณี หากคือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เองที่ทรงแสดงพระองค์เป็นพระวิษณุ ซึ่งหลังจากสวรรคตแล้วจะเสด็จสถิตรวมอยู่ในพระวิษณุ

และอยู่ในสุสานที่ได้รับการตกแต่งอย่างสวยงามด้วยภาพของนางอัปสรที่อ่อนช้อยเหมือนกับพระวิษณุที่ประทับอยู่ในพระราชวัง ณ สรวงสวรรค์นั่นเอง”

และ “...นครวัดเป็นที่พำนักแหล่งสุดท้ายของมนุษย์ ผู้ซึ่งได้อภิสิทธิ์บางอย่างจากเทพเจ้าในระหว่างที่ยังมีชีวิตอยู่และเมื่อตาย ความตายก็ได้เปลี่ยนเขา^๔ ให้เป็นเทพเจ้าไปด้วย นครวัดจึงเป็นเทวสถานที่เป็นสุสาน” (ยอร์ช เซเดส์, ๒๕๔๖, หน้า ๑๖) ปราสาทนครวัดจึงเป็นมฤตคเทวาลัย และพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก็คือพระบรมพินธุโลก หลังจากสวรรคตแล้ว

* คือพระวิษณุ หรือพระนารายณ์
๔ คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒

ภาพที่ ๓ นางอัปสรที่ผนังโคปุระทางเข้าปราสาทนครวัด (ปราโมทย์ ทศนาสุวรรณ, ๒๕๒๑.
หน้า ๑๖๗)

ภาพที่ ๕ ภาพสลักนางอัปสรที่โคปุระทางเข้าปราสาทนครวัด

ภาพที่ ๖ ภาพสลักนางอัปสร

ภาพที่ ๑ นางอัปสร (ปราโมทย์ พิศนาคสุวรรณ, ๒๕๒๑, หน้า ๑๖๕)

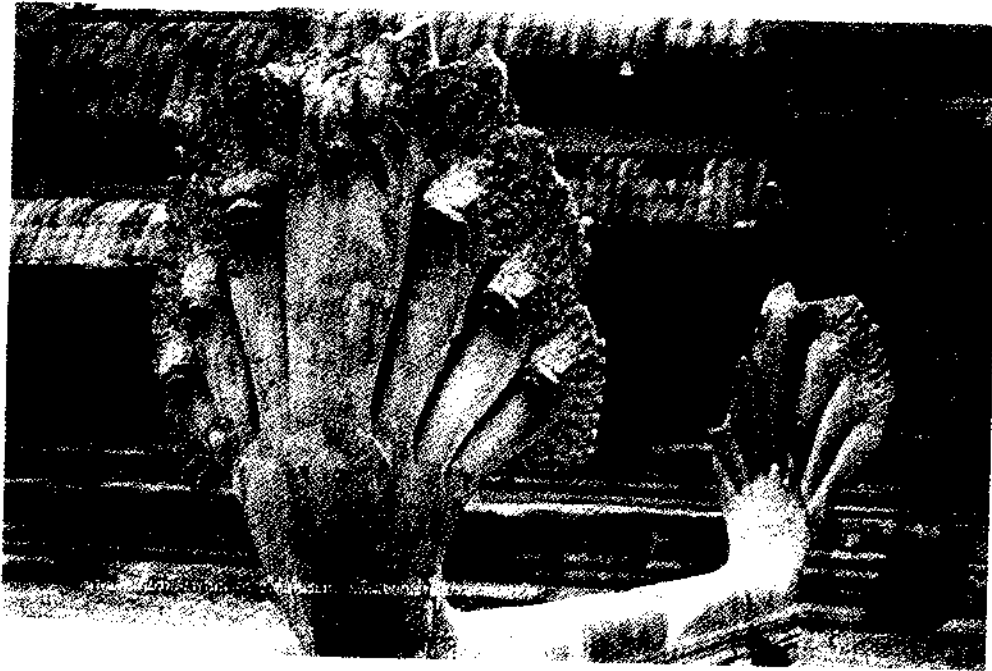

นางอัปสรสลักรหินแต่ละตัวมีใบหน้าเหมือนกัน เหมือนเป็นสื่อบอกเล่าเรื่องราวมีจิตวิญญาณ
มีให้ชมที่ปราสาทนครวัด ไปดูกันเถิดใกล้บ้านเราเองเชียร

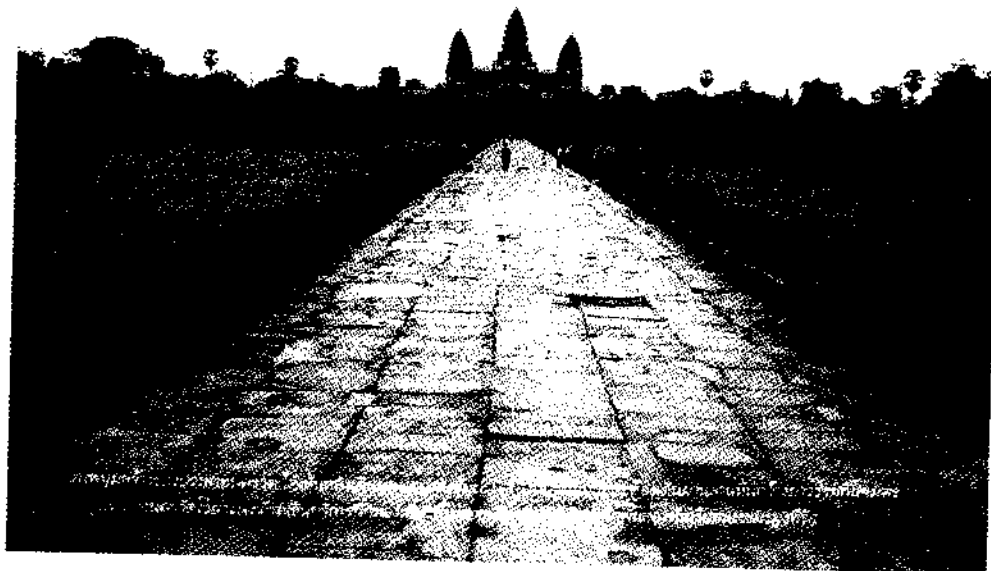
ภาพที่ ๘ นางอัปสร (ปราโมทย์ ทักษาสุวรรณ, ๒๕๒๑, หน้า ๑๗๕)

พญานาค ๑ เศียร เรียกว่า สะพานนาค
การที่ทางเดินเป็นสะพานรูปพญานาคก็อาจ
ด้วยความเชื่อเกี่ยวกับจักรวาลของศาสนาฮินดู
ที่ว่า “...สะพานที่เชื่อมระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า
คือสายรุ้ง... สะพานที่มีราวเป็นรูปพญานาค
เป็นทางเดินเหนือคunami จากโลกมนุษย์ไป
ยังราชมณเฑียรคือภาพสายรุ้ง.. การสร้าง
พญานาคเป็นราวทั้ง ๒ ข้างของสะพานที่เป็น
เสมือนการแสดงภาพทางเดินของเทพเจ้ามา
ยังพื้นโลก” (ยอร์ช เซคส์, ๒๕๔๖, หน้า
๑๑ - ๑๒) ปราสาทนครวัดจึงเป็นเสมือน
วิมานของเทพเจ้าบนสรวงสวรรค์

[illegible]

ภาพที่ ๙ รวสะพานพญานาค (ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ, ๒๕๒๑, หน้า ๑๖๕)

ภาพที่ ๑๐ ทางเดินเป็นลานหินกว้างเข้าสู่ปราสาทนครวัด หลังเดินผ่านโคปุระ (ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ, ๒๕๒๑, หน้า ๑๖๓)

นี่แหละบันไดทางขึ้นสู่ชั้นสูงของปราสาทนครวัด ฮ่วย ขึ้นไม่ไหวนะได้เห็น นครวัด แค่นี้
พอแล้ว คายได้แล้ว

ภาพที่ ๑๑ บันไดขึ้นสู่ปราสาทนครวัด (ปราโมทย์ ทักษนาสุวรรณ, ๒๕๒๑, หน้า ๑๗๑)

ภาพสลักอันงดงามโดยรอบระเบียงคดชั้นในของปราสาทนครวัด โดยรวมเป็นภาพสลักใหญ่ ๆ รวม ๘ ภาพ ภาพสลักตามผนังระเบียงคดทั้ง ๔ ด้าน มีความยาวด้านละประมาณ ๑๕๐ เมตร เรื่องราวที่สลักบนระเบียงคดนั้นเป็นภาพเกี่ยวกับการอวดราชของพระนารายณ์ และประวัติของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ กษัตริย์ผู้สร้างปราสาทนครวัด

การเดินดูภาพสลักหินต้องเดินเวียนซ้ายเรียกว่า อุตราวรรต โดยกำหนดเอาตัวประสาทหลังกลางไว้ด้านซ้ายมือ ทั้งนี้เนื่องจากปราสาทนครวัดเป็นประสาทหลังเคียวที่หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ตามการวิเคราะห์ของนักโบราณคดี พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงสร้างปราสาทนครวัดเพื่อใช้เป็นสถานที่ฝังพระศพของพระองค์

อนึ่งภาพสลักเล่าเรื่องนั้น ศิลปินจะนำเฉพาะจุดเด่นของเนื้อเรื่องมาจำหลักไว้เป็นตอน ๆ เพื่อสื่อความหมาย สื่อความเข้าใจกับผู้รู้ในยุคนั้น ๆ นั่นคือ ผู้รู้มักปราชญ์จะจำเรื่องราวของวรรณคดีสำคัญ และเหตุการณ์สำคัญของบ้านเมืองได้ดี แต่กระนั้นก็ตามชาวบ้านทั่วไปบางกลุ่มก็เข้าใจความหมายบางกลุ่มก็ไม่เข้าใจความหมาย โดยเฉพาะในปัจจุบันนี้นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่จะสนใจเฉพาะความงามของภาพ และความยิ่งใหญ่ขององค์ปราสาทหินกับลวดลายตกแต่ง ฉะนั้นเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจแก่นเรื่องของภาพสลักระเบียงคดปราสาทหินนครวัด จึงจำเป็นจะต้องนำเนื้อเรื่องในวรรณคดีมาอธิบายประกอบด้วย

ภาพสลักรอบระเบียงชั้นกลางของปราสาทนครวัดตามทิศทางที่ตั้งเป็นดังนี้ คือ

ก. ภาพสลักระเบียงคดด้านทิศตะวันตกฝั่งใต้ เป็นภาพมหาสงครามที่ทุ่งกุเกษตร ตอนหนึ่งของมหากาพย์ของอินเดีย เรื่องมหาภารตยุทธ มุ่งสรรเสริญพระนารายณ์เมื่ออวดราชเป็น “กฤษณะ” ที่เรียกว่า “กฤษณะวตาร” พระนารายณ์อวดราชเป็นพระกฤษณะเข้าไปช่วยฝ่ายปาณฑพสู้รบ โดยเป็นสารถี ขับรถศึกให้อรชุนแม่ทัพฝ่ายปาณฑพ เนื้อเรื่องโดยย่อของเรื่องมหาภารตยุทธมีว่า

นครหัสตินแห่งกรุงรัฐ มีกษัตริย์แห่งจันทวงศ์ชื่อ สานคนู เมื่อพระसानคนูสวรรคต โอรสครองราชย์ต่อมาคือ พระวิจิตวริย ซึ่งมีพระโอรส ๒ องค์ คือ พระธฤตราษฎร์ และพระปาณฑุ พระธฤตราษฎร์ดาบอด พระปาณฑุจึงเป็นกษัตริย์ครองราชสมบัติ ต่อจากพระบิดา ต่อมาพระปาณฑุทรงเบื่อความวุ่นวายทางโลก จึงออกไปอยู่ป่ากับพระมเหสี พระธฤตราษฎร์จึงต้องเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง พระปาณฑุไม่สามารถมีบุตรได้ เพราะถูกสาป พระมเหสี ๒ องค์ คือ พระนางกุนตีและพระนางมัทรีมีบุตรกับเทพเจ้า พระนางกุนตีมีโอรส ๓ องค์ คือ ยุธิษเฐียร เป็นบุตรพระยม ภีมบุตรพระนารูต อรชุนบุตรพระอินทร์ พระนางมัทรีมีบุตรฝาแฝด คือ นกุลและสหเทพซึ่งเกิดกับเทพอัศวิน เมื่อพระเจ้าปาณฑุสวรรคต พระเจ้าธฤตราษฎร์ไปรับพระนางกุนตี พระนางมัทรี และโอรสทั้งห้ากลับมาอยู่ในเมืองหัสติน ที่น้อง

ป้าณทพทั้ง ๕ และทุโรชนซึ่งเป็นโอรสหนึ่งใน ๑๐๑ องค์ของพระเจ้าฤทธราชกุมารกับนางคานธรี^๑ ได้เรียนศิลปศาสตร์ การใช้อาวุธต่าง ๆ กับพราหมณ์อาจารย์ชื่อ โทรมะ

ทุโรชนจึงฉวยป้าณทพทั้ง ๕ ซึ่งมีฝีมือในการต่อสู้ และเป็นที่รักของทุกคน ทุโรชนหาโอกาสกลั่นแกล้งรังแกป้าณทพทั้ง ๕ อยู่เสมอ พระเจ้าฤทธราชกุมารจึงแก้ปัญหาด้วยการสร้างปราสาทใหม่ชื่อว่า วารณวัด ให้ป้าณทพทั้ง ๕ และพระมารดาอยู่ต่างหาก ทุโรชนอาสาเป็นผู้คุมการก่อสร้าง โดยวางแผนฆ่าป้าณทพทั้ง ๕ ด้วยการใช้อาวุธที่เป็นเชื้อไฟสร้างปราสาท เพื่อให้ป้าณทพทั้ง ๕ ถูกไฟคลอกตายเมื่อเกิดไฟไหม้ อำมาตย์วิทูรรู้แผนของทุโรชน นำเรื่องมาบอกป้าณทพทั้ง ๕ ป้าณทพทั้ง ๕ จึงให้ช่างชุดทอได้ดินสำหรับเป็นทางหนีไฟ

เมื่อเกิดไฟไหม้ปราสาทวารณวัด ป้าณทพทั้ง ๕ และพระมารดาหนีออกทางทอได้ดินที่ทำไว้ เข้าไปอยู่ในหมู่พราหมณ์ขณะนั้นกษัตริย์แห่งเมืองปัลลวาลคือพระเจ้าทุรบพจจึงให้มีการแข่งขันยิงธนู ในพิธีเลือกคู่ของพระธิดาคือ นางเทราปทีหรือกฤษณา อรชุนปลอมเป็นพราหมณ์ไปแข่งขันและเป็นผู้ชนะ กษัตริย์ที่มาร่วมแข่งขันโกรธแค้นอรชุน

จึงเข้าต่อสู้กับอรชุนเพื่อชิงนางเทราปที อรชุนต่อสู้ด้วยความสามารถ ใช้ฝีมือการยิงธนูมาก กษัตริย์และทหารตายเป็นจำนวนมาก จนไม่มีผู้ใดกล้าเข้าสู้รบด้วยอีก อรชุนพานางเทราปทีไปหาพระนางกุนตี โดยบอกพระมารดาว่าได้ “อัครลาก” มา นางกุนตีซึ่งไม่ทราบว่าเป็น “อัครลาก” คือ นางเทราปที จึงบอกกับอรชุนว่า “ให้ใช้ด้วยกันในหมู่น้อง”

พระเจ้าทุรบพพเจียป้าณทพทั้ง ๕ และพระนางกุนตีเข้าเมือง จัดพิธีอภิเษกสมรสระหว่างป้าณทพทั้ง ๕ กับนางเทราปที นางเทราปทีเป็นมเหสีของป้าณทพทั้ง ๕ ตามคำพูดของนางกุนตี และคำตัดสินของพระฤาษีวยาสที่พระเจ้าทุรบพพเจียมา

พระเจ้าฤทธราชกุมารรู้ว่าป้าณทพทั้ง ๕ ไม่ตาย จึงให้ทหารรับกลับมาที่เมืองหัสตินพร้อมกับนางกุนตีและนางเทราปที และแบ่งดินแดนครึ่งหนึ่งทางทิศตะวันตกของเมืองหัสติน สร้างนครใหม่ชื่อว่า “อินทปรสธ” ให้โดยให้ยูธิษเฐียรพี่ชายคนโตเป็นกษัตริย์ครองเมือง

ทุโรชนมีใจอิจฉาริษยาป้าณทพทั้ง ๕ พยายามที่จะกำจัดตลอดเวลา พระศกุนีซึ่งเป็นลุงของทุโรชน บอกอุบายกับทุโรชนด้วยการทำพนันแข่งขันเล่นสากกับยูธิษเฐียร

^๑ พระนางคานธรีมีเหล้าที่วธฤทธราชกุมาร นางเป็นธิดาแห่งพระราชาประเทศคันธาระ นางขอบุตรต่อ พระฤาษีวยาสและพระฤาษีวยาสก็ให้พรเพื่อให้ได้บุตร ต่อมานางทรงครรภ์อยู่ ๒ ปี แล้วคลอดก่อนเมื่อใหญ่ออกมา พระฤาษีวยาสแบ่งก้อนเนื้อออกเป็น ๑๐๑ ก้อน นำขึ้นใส่ในคอบ จันแรกเกิดเป็นพระทุโรชน และชั้นต่อ ๆ ไปก็เกิดราชบุตรในเวลาห่างกัน ๑ เดือน จนครบ ๑๐๐ องค์ และบังเกิดพระธิดาองค์หนึ่งชื่อ มฤตกา บุตรพระเจ้าฤทธราชกุมารทั้ง ๑๐๑ องค์นี้เรียกรวมว่า เการพ แต่ที่ปรากฏชื่อเฉพาะทุโรชน และมฤตกา สององค์เท่านั้น

ซึ่งชอบการเล่นชนิดนี้ ในการแข่งขันยูธียูธียร์ แพ้ทुरโยธน์ ซึ่งใช้เล่ห์เหลี่ยมกลโกงในการเล่น ยูธียูธียร์เสียทรัพย์สินสมบัติ เมืองอินทรีปรีดิ์ รวมทั้งตนเอง น้อยทั้ง ๔ และนางเทราปที ต้องยอมเป็นทาสทुरโยธน์ ในครั้งนั้นทुरโยธน์ ต้องการให้ปาณฑพทั้ง ๕ ได้รับความเจ็บปวดมากยิ่งขึ้น ด้วยการให้ทศศาสน์น้องชาย ไปดูตลาดนางเทราปทีด้วยการตั้งผมมาที่ห้องพระโรงที่มีคนชุมนุมกันอยู่มากมาย และจะเปลื้องเสื้อผ้านางต่อหน้าคนทั้งหลาย ท้าวธฤตราษฎร์มาช่วยนาง และบอกให้ทुरโยธน์ คืนเมืองอินทรีปรีดิ์ให้ยูธียูธียร์

ทुरโยธน์ทำยูธียูธียร์เล่นสกาอีกครั้งหนึ่ง ยูธียูธียร์เป็นฝ่ายพ่ายแพ้ถูกเนรเทศออกจากเมืองพร้อมด้วยน้อยทั้ง ๔ และนางเทราปทีโดยต้องไปอยู่ป่า ๑๒ ปี และหลบซ่อนมิให้พวกเการพคือ ฝ่ายทुरโยธน์เห็นอีก ๑ ปีตามกติกการเล่นพนันสกา ปาณฑพทั้ง ๕ และนางเทราปทีไปอยู่ที่อาศรมในป่าหิมพานต์ครบเวลา ๑๒ ปี ในปีนี้ ๑๓ จึงพากันเดินทางออกจากป่ามาถึงเมืองวิราฎ โดยพยายามหลบซ่อนมิให้พวกเการพเห็น

ขณะมาอยู่ในเมืองวิราฎ ปาณฑพทั้ง ๕ ปลอมตัวเป็นคนรับใช้มาทำงานในพระราชวัง ส่วนนางเทราปที ปลอมเป็นหญิงชาวบ้านชื่อ ไสรินธรีมาทำงานเป็นสาวใช้พระมเหสีของกษัตริย์เมืองวิราฎ

ฝ่ายทुरโยธน์รู้ข่าวการตายของกัจจกะ ซึ่งเป็นผู้ที่จะครองราชย์ต่อจากกษัตริย์เมืองวิราฎ และเป็นผู้มีฝีมือในการรบ จึงคิดที่จะเอาเมืองวิราฎเป็นเมืองขึ้น ทुरโยธน์ยกกองทัพเข้าตีเมืองวิราฎ ขณะนั้นครบปีที่ ๑๓ ก็พบกับอรชุนเข้าช่วยรบทำให้กองทัพของพวกเการพพ่ายแพ้กลับไป ปาณฑพทั้ง ๕ และนางเทราปทีจึงแสดงตัวต่อกษัตริย์เมืองวิราฎ และเตรียมยกกองทัพไปรบกับทुरโยธน์ โดยมีพระกฤษณะกษัตริย์แห่งเมืองทวารกามาช่วยรบ พระกฤษณะเป็นสารดีข้าบรตศึกให้อรชุน

ฝ่ายปาณฑพและเการพเข้าสู้รบกันอย่างดุเดือดและยาวนานที่ทุ่งภุรุเกษตร แม่ทัพทหาร ช้าง ม้าของทั้งสองฝ่ายเป็นจำนวนมากตายเกลื่อนกลาด และในที่สุดแห่งสงคราม ฝ่ายปาณฑพเป็นผู้ได้รับชัยชนะ ทुरโยธน์เหลือเพียงคนเดียวหนีไปซ่อนตัวอยู่ในหนองน้ำ ปาณฑพทั้ง ๕ ตามมาพบ ทुरโยธน์ต่อสู้กับกิมถูกกิมฆ่าตาย

ปาณฑพทั้ง ๕ และนางเทราปทีเดินทางเข้านครหัสติน ยูธียูธียร์เป็นกษัตริย์ครองเมืองหัสตินและอินทรีปรีดิ์ ส่วนพระธฤตราษฎร์ นางคานธีรมเหสีและอำมาตย์วิฑูรไปบวชเป็นฤๅษีอยู่ในป่า ต่อมาไฟไหม้อาศรมทั้งสามถูกไฟกลอกตาย

พระกฤษณะเดินทางกลับเมืองทวารกา สวรรคตระหว่างทางเนื่องจากถูกพราณปายิง เพราะคิดว่าเป็นกวาง

ต่อมาอุทัยเจียรสละราชสมบัติให้
ปรีกษิตหลานของอรชุนเป็นกษัตริย์ครองเมือง
หัสติน และให้ยุตสุพระโอรสของท้าว
ธฤตราษฎ์เป็นกษัตริย์ครองเมืองอินทปรัสถ์

อุทัยเจียร ปาณฑพทั้ง ๔ และนาง
เทราปทีพากันเดินทางเข้าสู่ป่า พร้อมสุนัข
๑ ตัว ซึ่งคือ พระขมแปลงมาติดตามไปด้วย
โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อไปสวรรคต ระหว่างทาง
นางเทราปที นกุล สหเทพ อรชุนและกิม
ตายไปทีละคนตามลำดับเหลือเพียงอุทัยเจียร
และสุนัขพากันเดินทางมาถึงเชิงเขาพระสุเมรุ
พระอินทร์มารับอุทัยเจียร ไปบนสวรรค์
อุทัยเจียรพบกับทูรโยธน์และพวกเการพ จึง
ถามหาพี่น้องทั้ง ๔ และนางเทราปที และบอก
เจตนาของตนว่าจะอยู่กับคนทั้ง ๕ พระอินทร์
จึงให้เทวดาพาอุทัยเจียรไปในนรก อุทัยเจียร
พบกับน้องทั้ง ๔ และนางเทราปที และด้วย
กุศลธรรมของอุทัยเจียรคนทั้งหมดจึงได้มาอยู่
บนสวรรค์

เรื่องมหากาพย์เป็นมหากาพย์ที่
ยิ่งใหญ่เรื่องหนึ่งของอินเดีย แต่ในเมืองไทย
มีผู้นิยมนาน้อยกว่าเรื่องรามายณะซึ่งมีสำนวน
ต่าง ๆ ทั้งฉบับของราชสำนักและท้องถิ่น
นักวรรณคดีไทยบางท่านเสนอความคิดเห็น
ไว้ว่าอาจเป็นเพราะเนื้อเรื่องของมหากาพย์
เป็นการทำสงครามระหว่างพี่น้องที่เข่นฆ่ากัน
อย่างดุเดือด ไม่มีใครยอมใคร จนสุดท้ายตาย
เกือบหมด คนไทยจึงไม่นิยมนาน

ข. ภาพสลักที่ระเบียงคดปราสาท
นครวัดทางด้านทิศตะวันตกฝั่งเหนือ เป็นภาพ
จากเรื่องรามเกียรติ์ ภาพการสู้รบระหว่างฝ่าย
พระรามกับฝ่ายทศกัณฐ์ สาเหตุของสงคราม
ก็เนื่องมาจากนางสีดา พระมเหสีของพระราม
ซึ่งทศกัณฐ์ลักพาไปไว้ที่กรุงลงกา พระราม
จึงยกกองทัพวานรติดตามไป เกิดการสู้รบ
กันเป็นเวลานาน ฝ่ายทศกัณฐ์ต้องสูญเสียแม่ทัพ
ทหารยักษ์ไปมากมาย และที่สุดของสงคราม
ทศกัณฐ์ถูกพระรามฆ่าตาย

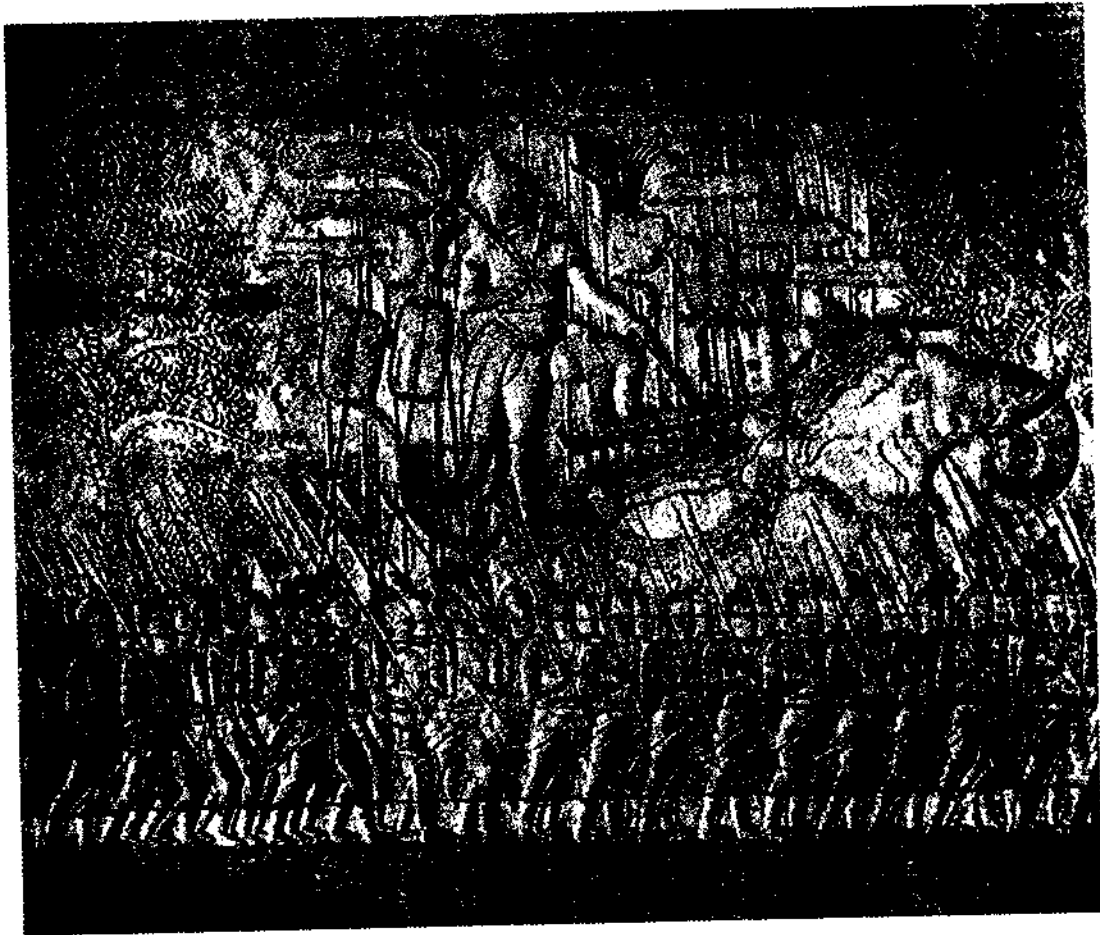
เรื่องรามเกียรติ์เป็นการสรรเสริญ
พระนารายณ์เมื่ออวตารเป็นพระราม เป็นปาง
อวตารปางหนึ่งที่ชื่อว่า “รามจันทราวตาร”

ภาพสลักรเรื่องรามเกียรติ์นี้ ภาพที่เห็น
เด่นชัดคือ ภาพทศกัณฐ์ที่มี ๑๐ เศียร ๒๐ กร
มีร่างกายใหญ่โต มองดูแล้วเห็นถึงความดุร้าย
น่ากลัวของทศกัณฐ์ได้อย่างแจ่มชัด (รามเกียรติ์
เป็นวรรณคดีที่ทราบกันดีอยู่แล้วจึงขออธิบาย)

ค. ภาพสลักระเบียงคดทางทิศใต้ฝั่ง
ตะวันตก เป็นภาพกองทัพอันยิ่งใหญ่ของ
พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ แสดงพระองค์ใน
พระนามใหม่หลังสวรรคตคือ “บรมวิษณุโลก”
หมายถึง พระราชาผู้บรรลุลัยโลกแห่งพระบรม
วิษณุ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงประทับ
บนหลังช้างในทำยืน ทรงพระภูษาสมปักสั้น
ทรงประดับเครื่องประดับจำนวนมาก สวม
มงกุฎ แวดล้อมด้วยฉัตร ๑๕ คัน พัด ๕ ค้าน
จามร ๕ ค้าน และพัดหางนกยูง ๑ คู่ ทรง

ถือพระคชาธาร เบื้องหน้าพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ ๒ เป็นกลุ่มบุคคลสูงศักดิ์ ต่อมาเป็นภาพทหารจำนวนมาก ภาพส่วนหน้าของกองทัพเป็นภาพขบวนทหารแต่งกายแตกต่างจากทหารกลุ่มอื่นๆ มีจารึกอักษรขอมโบราณจำหลักไว้ใกล้ภาพว่า “เนะ สยัม ฤก” ถอดความได้ว่า

“นี่ เสียมฤก” ภาพขบวนทหาร “เสียมฤก” หรือ “สยัมฤก” สังเกตเห็นได้ชัดเจนคือ ทหารในขบวนจะเดินไม่เป็นระเบียบ หันหน้ามาพูดคุยกัน เดินไม่พร้อมกัน ไปกันคนละทิศละทาง

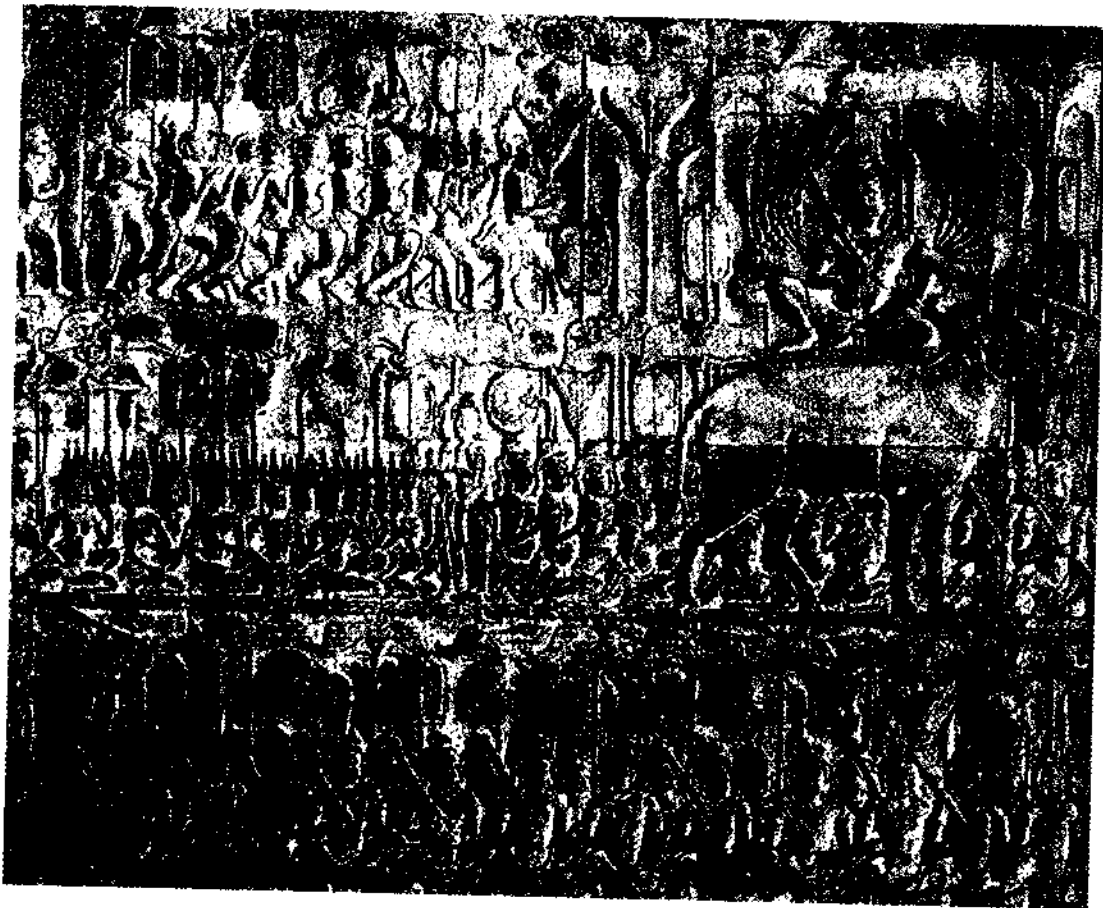

ภาพที่ ๑๓ พระเจ้าสุริยวงษ์ที่ ๒ และกองทัพอันยิ่งใหญ่ ที่ระเบียงคด
ทางทิศใต้ฝั่งตะวันตก

ง. ภาพสลักด้านระเบียงคดทางทิศ
ตะวันออก เป็นภาพใหญ่ยาว ภายในภาพแบ่ง
เป็น ๓ ส่วนซ้อนกันตามแนวนอน เป็น
ภาพการพิพากษาคนดาศโดยพระยม อีกสอง
ส่วนแบ่งเป็นภาพสวรรค์และนรก

เรื่องเกี่ยวกับสวรรค์ นรก วรรณคดี
ไทยสมัยสุโขทัยคือ เรื่องไตรภูมิพระร่วงหรือ
เตภูมิกถา พระราชนิพนธ์ในพระศรีสุริยพระ
มหาธรรมราชาธิราช หรือพระยาสิทธิไทย (๒๕๑๕)
มีเนื้อหากล่าวไว้อย่างละเอียด

ด้านการพรรณนาเกี่ยวกับนรก เมื่อ
อ่านแล้วทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการคิดเห็น
ถึงความน่ากลัว น่าสยดสยอง วิธีการทำโทษ
ที่ทารุณ โหดร้าย และสภาพของสัตว์นรกที่
มีแต่ความทุกข์ทรมาน นรกในหนังสือไตรภูมิ
พระร่วงกล่าวไว้ว่า ในนรกเต็มไปด้วยสัตว์นรก
ที่เบียดเสียดกันจนไม่มีช่องว่าง มีเปลวไฟ
ลุกไหม้อยู่ตลอดเวลา สัตว์นรกต้องทนทุกข์
ทรมาน ถูกทำโทษอยู่ตลอดเวลา นับเป็นเวลา
ล้าน ๆ ปี ตามเวลาในเมืองมนุษย์จนกว่า

ภาพที่ ๑๔ พระยมโลกและสามโลก ที่ระเบียงคดทิศตะวันออก

จะพันไทย ส่วนจำนวนนรคนั้นมีทั้งหมด ๔๕๖ ขุม ลักษณะของนรคนั้นมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสกว้าง ๑๐๐ โยชน์ มีประตูทุกทิศ เบื้องบนมีฝาเหล็กปิดรอบ จำนวนนร ๔๕๖ ขุม แบ่งเป็นนรใหญ่ ๘ ขุม นรเล็กหรือนรบัว ๑๒๘ ขุม และยมโลก ๓๒๐ ขุม

นรใหญ่ ๘ ขุม หนังสือไตรภูมิพระร่วงกล่าวไว้แต่เพียงชื่อของนรแต่ละขุมเท่านั้น ในที่นี้จะขอลำถึงสภาพของสัตว์นรที่ถูกทรมานในแต่ละขุม ดังนี้

๑. สัตว์ชิพนร นรคนีสัตว์นรถูกทรมานให้ตาย แล้วกลับมีชีวิต และถูกทรมานให้ตาย และกลับมีชีวิตให้ถูกทรมานต่อ ๆ ไปอีก จนกว่าจะสิ้นผลกรรม

๒. กาลสูตตนร นรคนีสัตว์นรถูกทำโทษด้วยการถูกตาก ถูกฟันด้วยขวานเหล็กแดงตามแนวด้วยคำที่ทำไว้ตามร่างกายของสัตว์นร

๓. ดาปนร นรคนีสัตว์นรที่โหดเหี้ยมไม่ได้ถูกทรมานให้เร่าร้อนตลอดเวลา

๔. มหาดาปนร นรคนีสัตว์นรที่โหดเหี้ยมไม่ได้ถูกทรมานให้เร่าร้อนเป็นอย่างยิ่งยิ่งกว่าดาปนร

๕. สังฆาฏนร นรคนีสัตว์นรถูกทรมานโดยมีภูเขาเหล็กแดงใหญ่หุ้มห่อ กลิ้งมาบดขยี้ร่างสัตว์นรให้แหลกละเอียด

๖. โรจนร นรคนีสัตว์นรถูกทำโทษโดยขมบาลใช้เปลวไฟให้เผาไหม้ลูกแลบเข้าไปตามทวารทั้ง ๕ ทำให้เจ็บปวดและ

ส่งเสียงร้องไห้ครวญคราง อื้ออึงอยู่ตลอดเวลา

๗. มหาโรจนร นรคนีสัตว์นรถูกทรมานด้วยกลุ่มควันอันแสนแสบพุ่งเข้าตามทวารทั้ง ๕ ทำให้เร่าร้อนและเจ็บแสบอย่างสาหัส สัตว์นรส่งเสียงร้องไห้ครวญครางอยู่ตลอดเวลา

๘. อวิจินร นรคนีสัตว์นรที่มีเป็นจำนวนมาก แออัดขัดเสียดกันอยู่ จนไม่มีที่ว่าง สัตว์นรถูกไฟเผาไหม้ตลอดเวลา มีแต่ความทุกข์ทรมานไม่ว่างเว้นเลย

ส่วนนรเล็กหรือนรบัว ๑๒๘ ขุม หมายถึง แต่ละขุมของนรใหญ่ ๘ ขุมนั้น มีนรบัวรอบนรใหญ่ ๑๖ ขุม โดยอยู่ด้านละ ๔ ขุม นรบัวนี้หนังสือไตรภูมิพระร่วงบรรยายไว้อย่างละเอียด ทั้งความผิด ความชั่วที่คนกระทำในเมืองมนุษย์ทำให้ไปเกิดเป็นสัตว์นรในแต่ละขุม การทำโทษของขมบาล และลักษณะของนร ดังนี้คือ

๑. ไตรณีนร มนุษย์ที่ทำร้ายผู้อื่น จึงทรัพย์ของผู้อื่นโดยใช้กำลัง ตายไปเกิดในนรขุมนี้ นรคนี้นี้มีแม่น้ำที่ปกคลุมด้วยเครือหวายเหล็กแดง มีหนามใหญ่เท่าหอก แต่ละหนามแหลมคมยิ่งนัก นอกจากหวายแล้วยังมีใบบัวซึ่งมีเหล็กแหลมคมโดยรอบ สัตว์นรถูกขมบาลไล่แทง ไล่ด้อนให้ลงในแม่น้ำ ถูกหวายเหล็ก และเหล็กแหลมของใบบัวบาดร่างขาดเป็นชิ้น ๆ เจ็บปวดยิ่งนัก

๒. สุณนร ผู้ที่ด่าว่าสมณพราหมณ์ ผู้มีศีลตลอดจนพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ ตายไปเกิดในนรขุมนี้ นรคนีสุนัขตัวโตเท่าช้าง

ไล่ต้อนกัศัตว์นรกบนแผ่นเหล็กแดง นอกจากสุนัขแล้วมีฝูงแร้ง และกาตัวใหญ่เท่าเกวียนปากและเท้าของกาและแร้งเป็นเหล็กแดง ลูกเป็นเปลวไฟตลอดเวลา และจะจิกตีสัตว์นรกให้ได้รับความเจ็บปวดอย่างแสนสาหัส

๓. โสรัชคินรก ผู้ที่กล่าวให้ร้ายแก่ผู้มีศีลโดยไม่เป็นความจริง กล่าวร้ายให้ท่านเจ็บอาย ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีเปลวไฟลุกโพลง สัตว์นรกถูกตีสด้วยท่อนเหล็ก อันร้อนเป็นไฟลุกโพลงบนแผ่นเหล็กแดงอันลุกโพลงตลอดเวลา

๔. อังการกาสุมนรก ผู้ที่หลอกลวงผู้อื่นให้บริจาคทรัพย์ทำบุญ แล้วกลับเอาทรัพย์ไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัว ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีหลุมถ่านเพลิงอันร่ำร้อน สัตว์นรกถูกขมบาลไล่ต้อน ฟันแทงด้วยอาวุธ อันลุกเป็นเปลวไฟ ให้ตกลงไปในหลุมถ่านเพลิง และถูกรดศีรษะด้วยถ่านไฟแดง ได้รับทุกข์เวทนาอย่างสาหัส

๕. โฉกมุณีนรก ผู้ที่ตีสมณพราหมณ์ผู้มีศีล ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีหม้อเหล็กแดงขนาดใหญ่เท่าภูเขา มีเหล็กแดงละลายเป็นน้ำเต็มหม้อ สัตว์นรกถูกทรมาน โดยถูกจับเอาหัวห้อยพุ่งลงไปในหม้อเหล็กแดงนั้น

๖. โฉกมุณีนรก ผู้ที่ฆ่าสัตว์ ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีหม้อเหล็กแดง สัตว์นรกถูกขมบาลเอาเชือกเหล็กแดงอันลุกเป็นไฟรัดคอให้ขาด แล้วเอาหัวลงไปทอดในหม้อเหล็กแดง

๗. อุสปลางนรก ผู้ที่เอาข้าวสับหรือเกลบหรือฟางปลอมปนกับข้าวเปลือกพรางขายให้ผู้อื่น ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีแม่น้ำใหญ่ไหลผ่าน สัตว์นรกกระหายน้ำมากจึงดื่มน้ำในแม่น้ำนั้น แต่น้ำนั้นกลายเป็นเกลบ เป็นฟางข้าวสับ ร้อนเป็นไฟเผาไหม้สัตว์นรก

๘. ลคคินรก ผู้ที่ลักทรัพย์สินของผู้อื่นหรือกล่าวให้ร้ายว่าผู้อื่นเป็นโจร หรือหลอกลวงเอาทรัพย์ของผู้อื่น ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้สัตว์นรกถูกขมบาลเอาหอกชนไล่แทงไล่พุ่งจนร่างแหลกละเอียด

๙. สีสักคตนรก ผู้ที่ฆ่าปลาและหยาบไปขายในตลาด ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้สัตว์นรกถูกขมบาลเอาเชือกเหล็กแดงคล้องคอลากไปทอดลงเหนือแผ่นทองแดง แล้วแทงด้วยหอก ฟันด้วยพั่ว และถูกแฉ่เนื้อออกเป็นชิ้น ๆ รวมเป็นกองไว้ และชิ้นเนื้อก็กลับเป็นคืนชีพมาอีก และถูกทรมานต่อไปอีก

๑๐. โมราปมิลนรก ผู้ใดเป็นข้าราชการเก็บส่วยอากรมากกว่ากำหนด (กระทำน้อราษฎร์บังหลวง) หรือกล่าวร้ายทุบตี ตลอดจนฆ่าผู้ที่รักตน ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีแม่น้ำไหลผ่าน และแม่น้ำนั้นเต็มไปด้วยอาคม ส่งกลิ่นเหม็น สัตว์นรกที่อดอยากก็กินอาคมนั้นเป็นอาหาร

๑๑. โฉหิตบุพนรก ผู้ที่ทำร้ายพ่อแม่ พระสงฆ์ ผู้มีคุณและผู้มีศีล ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีแม่น้ำใหญ่ไหลผ่านเป็นน้ำเลือดและน้ำหนอง สัตว์นรกที่กระหายน้ำ

ก็พากันดื่มเลือดและน้ำหนองอันเหม็นเน่านั้น
เมื่อเลือดและหนองตกถึงท้องก็กลายเป็นไฟ
ไหม้พุ่งออกทางทวาร

๑๒. โโลหติสนรก ผู้ใดเจรจาซื้อ
สิ่งของผู้อื่นแล้วโกหกกว่าจะให้เงิน และทำ
กลอุบายใส่ร้ายว่าผู้นั้นโกงตาชั่ง แล้วโกงเอา
สิ่งของเขาไปโดยไม่ให้เงินแก่เขา ตายไปเกิด
ในนรกขุมนี้ นรกนี้สัตว์นรกถูกขมบาลเอา
เหล็กแดงใหญ่เท่าลำตาลเกี่ยวลั่นลากไปเหนือ
แผ่นเหล็กแดง แล้วถือหนังเอามาจึงเหมือน
ชิงหนังวัว เจ็บปวดทรมานยิ่งนัก

๑๓. สังฆานรก ผู้ชายที่ทำชั่วด้วย
ภรรยาผู้อื่น หรือผู้หญิงที่ทำชั่วสามีตน ตาย
ไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีภูเขาเหล็กแดง
เป็นไฟอยู่ สัตว์นรกถูกขมบาลเอาหอกแทง
ร่างกายจนขาดวัน ถูกฝังในแผ่นเหล็กแดงถูก
เป็นไฟครึ่งตัวแล้วภูเขาเหล็กแดงกลิ้งมาบดขยี้

๑๔. วิสิรินรก ผู้ชายที่ทำชั่วด้วยภรรยา
ผู้อื่น ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้สัตว์นรก
ถูกจับเอาหัวหย่อนลงในบ่อเหล็กแดง แล้ว
ขมบาลเอาค้อนเหล็กตีจนยับย้อย

๑๕. โโลหิมพลินรก ผู้ชายที่ทำชั่วด้วย
ภรรยาผู้อื่น หรือผู้หญิงมีสามีแล้วทำชั่วสามีตน
ตายไปเกิดในนรกขุมนี้ นรกนี้มีป่าจ้าวเหล็ก
หนามยาว ๑๖ นิ้ว ถูกเป็นเปลวไฟ สัตว์นรก
ถูกบังคับให้ปีนต้นจ้าว เวลาขึ้นหนามถูลง เวลา
ลงหนามตັงขึ้น เสียบแทงสัตว์นรกให้ย่อย
ยับดังที่ได้พรรณนา (พระยาสิทธิ, ๒๕๑๕,
หน้า ๒๕-๓๐) ไว้ว่า

“คนฝูงนั้นตายไปเกิด
ในนรกนั้น ๆ มีป่าไม้จ้าวป่าหนึ่ง
หลายต้นนักแล ต้นจ้าวนั้นสูงได้แล
โยชน์ แลหนามจ้าวนั้นเทียร ย่อม
เหล็กแดงเป็นเปลวลุกอยู่ แล
หนามจ้าวนั้นยาวได้ ๑๖ นิ้วมือ เป็น
เปลวไฟลุกอยู่ บ่อนจะรู้ดับสัก
คาบแล ในนรกนั้นเทียรย่อมฝูงหญิง
ฝูงชายหลาย แลคนฝูงนั้นเขาได้
รักใคร่กันดังกล่าวมาดุจก่อนนั้นแล
กลางคาบผู้หญิงอยู่บนปลายจ้าว ผู้ชาย
อยู่ภายต่ำ ฝูงขมบาลเขาก็เอาหอก
คาบหลาวแหลนอันคมเทียรย่อม
เหล็กแดงแทงตีผู้ชายนั้น จำให้
ขึ้นไปหาผู้หญิงซึ่งของสูอันอยู่บน
ปลายจ้าวโพนเร็วอย่าอยู่ แลฝูงผู้ชาย
ทนเจ็บมิได้จึงปีนขึ้นไปบนต้นจ้าว
นั้น ครั้นว่าขึ้นไปได้หนามจ้าวนั้น
บาดทั่วคนเขาขาดทุกแห่งแล้วเป็น
เปลวไฟไหม้คน เขา ๆ อดมิได้
จึงบ้ายหัวลงมา ฝูงขมบาลก็เอาหอก
แทงซ้ำเล่า ร้องว่าสูเร่งขึ้นไปหาผู้
สูที่อยู่บนปลายจ้าวโพน สูจะลงมา
เย็บใดเล่า เขาอดเจ็บมิได้ เขาถึง
ขมบาลว่า คูมิขึ้นไปเขาก็มิขึ้นไป
และหนามจ้าวบาดทั่วทั้งตัวเขา ๆ
เจ็บปวดนักหนาดังใจเขาจะขาดตาย
แลเขากลับฝูงขมบาลจึงขึ้นไปดึง
ปลายจ้าวนั้น ครั้นจะไถลผู้หญิง
นั้นไถ้ ก็แลเห็นผู้หญิงนั้นกลับลง

มาอยู่ภายใต้ร่มบารมี ๑ แสงดิน
ผู้หญิงให้ขึ้นไปหาผู้ชายผู้เป็นขู้
อันอยู่บนปลายจี่วันแล้วแล ว่าเมื่อ
เขาขึ้นเขาลงหากันอยู่ด้นนั้นเขา
มิได้พบกัน ขมบาลจับผู้หญิงผู้ชาย
จำให้ขึ้นให้ลงหากัน ดังนั้น หลาย
คาบหลายครา ถ้างานหนักหนา แล”

๑๖. มิจฉาทิฏฐิณรท บุคคลใดมีมิจฉา
ทิฏฐิ ไม่รู้จักบุญ ทำแต่บาป ตายไปเกิดใน
นรกขุมนี้ สัตว์นรกได้รับความทุกข์ทรมาน
ยิ่งกว่านรกทั้งหลาย ถูกขมบาลเอาอาวุธที่ลุก
เป็นไฟทิ่มแทง ฆ่าฟันให้เจ็บปวดอยู่ตลอดเวลา
นอกจากนี้ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง
ยังได้กล่าวถึงนรกอีกขุมหนึ่งคือ โลกัณตนรท
นรกนี้อยู่ในระหว่างจักรวาลทั้งสาม มีขนาด
กว้าง ๘,๐๐๐ โยชน์ เบื้องล่างเป็นน้ำ เบื้องบน
เป็นปล่องขึ้นไปถึงพรหมโลก ภายในโลกัณต
นรกมีคณินท แสงสว่างจากดวงอาทิตย์
ดวงจันทร์ส่องไม่ถึง เพราะอยู่นอกกำแพง
จักรวาล โอกาสที่ฝูงสัตว์นรกในโลกัณตนรท
จะได้เห็นแสงสว่างมีเพียง ๕ ครั้ง คือ
เมื่อพระพุทธเจ้าลงสู่ครรภ์พระมารดา เมื่อ
พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา
และปรินิพพาน

มนุษย์ผู้ไปเกิดในโลกัณตนรท คือ
ผู้ที่ทำร้ายบิดา มารดา สมณพราหมณ์ ผู้มี
ศีล ขยงพระสงฆ์ให้แตกกัน สัตว์นรกใน
โลกัณตนรทมีร่างสูง ๖,๐๐๐ วา เล็บมือ เล็บ
เท้าเหมือนคางคาก ห้อยหัวอยู่เหมือนคางคาก

เมื่ออยากอาหารก็ขึ้นไปตามกำแพง คิวักกัน
จะตะครบกักกัน จนตกไปในพื้นน้ำซึ่งเย็นจัด
ร่างจะเปื่อยแหลกเหลว แล้วฟื้นขึ้นใหม่
สัตว์นรกต้องทุกข์ทรมานเช่นนี้ไปชั่วพุทธันดร
กาลหนึ่ง ดังที่ได้พรรณนา (พระยาภิไทย,
๒๕๑๕, หน้า ๒๓) ไว้ว่า

“...คนเขานั้นใหญ่นักหนา
โดยสูงได้ ๖,๐๐๐ วา เล็บดิน
เล็บมือเขานั้นดั่งคังคาว และใหญ่
ขาวนักหนา สมควรด้วยตัวใหญ่นั้น
เล็บนั้นคมนักหนา ผิและเกาะ
แห่งใดก็ติดอยู่แห่งนั้น เขาเอาเล็บ
เขานั้นเกาะกำแพงจักรวาล (สะกด
ตามต้นฉบับเดิม) มันหน่วงอยู่และ
เขาห้อยตนเขาอยู่ดั่งคังคาวนั้นแล
เมื่อเขาอยากอาหารได้เขามิได้ไป
หาเพื่อจะหากิน ครั้นได้ต้องมือ
กันเข้าใส่ใจเขานึกว่าเขากิน ก็
จับกุมกันกินคนผู้หนึ่งก็กินว่าเขากิน
จึงคนทั้งสองนั้นก็จับกุมกันกิน
ต่างคนต่างตะครบกักกันก็รัดเอา
ด้วยกันทั้งสองคน เมื่อเขาคกลง
ในน้ำนั้นจะถูกไม้อันใหญ่ แลหล่น
ลงในน้ำนั้น แลได้น้ำนั้นใสแต่
แรกตั้งแผ่นดินแดคบ่อนจะไป
ต้องน้ำนั้นได้สักคาบหนึ่งเลย และ
น้ำนั้นเย็นนักหนา ครั้นว่าตกลงมา
ในน้ำนั้นบัดเดียวใจใส่ คนเขาก็
เปื่อยแหลกออกไปสิ้นดังก้อน

อาจมซึ่งตกลงในน้ำนั้นก็ตายบัดนี้
แล้วจึงกลายเป็นตนเขาน้ำขึ้นอีกแล้วโศก
เขาจึงปีนขึ้นไปเกาะกำแพงจักรวาล
ภายนอกนั้นอยู่ดังก่อนแล้วแต่
เขาตายเขาเป็นอยู่ดังนั้นหลายคาบ
หลายครานักหนาแล แต่เขาทน
ทุกข์เวทนาอยู่ที่นั่นช้าหึ่งหนานัก
ชั่วพุทธันดรก็กลับหนึ่งแล”

ส่วนผู้เป็นใหญ่ในเมืองนรกนั้นคือ
พระยายมราช ซึ่งเป็นผู้ทรงความยุติธรรม
อย่างยิ่ง พระยายมราชหรือพระยมเป็นผู้
ตัดสินพิจารณาโทษวิญญูณทั้งหลาย เมื่อ
มนุษย์ผู้ใดตายต้องไปไหว้พระยายมราชก่อน
และพระยายมราชทำการพิจารณาการกระทำดี
ชั่วของผู้นั้น โดยมีเทวดา ๔ องค์ เป็นผู้ถือ
สมุดบัญชีบุญและบาป ผู้ใดกระทำความดี
เทพดาเขียนชื่อผู้นั้นในแผ่นทอง ผู้ใดกระทำความ
ชั่วเทวดาเขียนชื่อผู้นั้นลงในแผ่นหนังสุนัข
และผู้ใดกระทำบุญความดีพระยายมราชก็ชี้ให้
ขึ้นไปสู่สวรรค์ ผู้ใดกระทำบาปความชั่วก็จะ
ให้ยมบาลจับพาไปในนรกขุมต่าง ๆ ตามความ
ชั่วที่กระทำ

สวรรค์ที่เป็นภาพปรากฏบนผนังของ
ระเบียบปราสาทนรกวัดนั้น ในหนังสือไตรภูมิ
พระร่วงได้บรรยายไว้อย่างละเอียด โดยเฉพาะ
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพ
ความสวยสดงดงาม ความสุขสบายของเหล่า
เทวดา นางฟ้า ความงามเรืองรอง แวววาม
ของปราสาทที่อยู่ของเทวดาที่มีทั้งปราสาทเงิน

ปราสาททอง ปราสาทแก้ว ความสดชื่น
ความงามสะพรั่งของเหล่าพรณไม้ ความ
รื่นเริง สนุกสนานที่มีอยู่ตลอดเวลา

สวรรค์ ๖ ชั้นที่เรียกว่า จกณามจรภูมิ
มีดังนี้คือ

๑. ชั้นจาตุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นนี้
อยู่เหนือเขาขุคนธรซึ่งเป็นภูเขาล้อมรอบเขา
พระสุเมรุ มีเมืองใหญ่ ๔ เมือง แต่ละเมือง
มีความกว้างยาว ๔,๐๐๐,๐๐๐ วา มีกำแพงทอง
ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ ล้อมรอบ
บานประตูประดับด้วยแก้ว มีปราสาททอง
อยู่เหนือประตู ภายในเมืองล้วนแล้วไปด้วย
ปราสาทแก้ว พื้นเป็นแผ่นดินทองที่ราบเรียบ
และอ่อนนุ่ม ในเมืองมีสระน้ำใส เต็มไปด้วย
ดอกบัวบานสะพรั่งส่งกลิ่นหอม อบอวล
และมีดอกไม้ ต้นไม้ซึ่งมีผลโอชะอย่างยิ่ง
ดอกไม้ผลไม้เหล่านั้นมีอยู่ตลอด ดังที่ได้พรรณนา
(พระยาสิทธิ, ๒๕๑๕, หน้า ๒๐๓) ไว้ดังนี้

“...ฝ่ายหนทักขิณเขาพระ
สินธุราชมีเมืองใหญ่เทพดาอยู่ ๔
เมือง โดยกว้างโดยยาวเมืองนั้น
ใหญ่ได้ ๔,๐๐๐,๐๐๐ วา รอบนั้น
ใสรัยเทียรย่อมกำแพงทองประดับนี้
ด้วยแก้ว ๗ ประการ แลกำแพง
อันรอบนั้นโดยสูงได้ ๘,๐๐๐ วา
บานประตูนั้นเทียรย่อมแก้วแลมี
ปราสาททองอยู่เหนือประตูนั้น
ทุกอันในเมืองนั้นเทียรย่อมปราสาท
แก้ว ผุ่งเทพดาอยู่ในแผ่นดินนั้น

เป็นแผ่นดินทองพรายงามรอบ
นกหาดังหน้ากลอง แลอ่อนดั่ง
ฟูกผ้า แลแก้วนั้นเมื่อเหยียบลงอ่อน
สน้อย แล้วก็เต็มขึ้นมาเล่าบมิเห็น
รอยตีนเลยฯ นอกนั้นมีน้ำใสกว่า
แก้วแลมีดอกบัวบาน ๕ สิ่งใน
สระน้ำนั้นหอมดังสรวงอบ แลมี
สรรพดอกไม้อันงาม แลมีต้นไม้
อันประเสริฐงาม มีลูกอันประเสริฐ
แลมีโอชารสอันยิ่ง แลไม้ฝู่งนั้น
เป็นดอกเป็นลูกทุกเมื่อแลบ่ห่อน
จะร่วงเลยฯ”

เมืองใหญ่ทั้ง ๔ เมืองตั้งอยู่ ๔ ทิศรอบ
เขาพระสุเมรุ โดยมีเทวดาผู้เป็นใหญ่เรียกว่า
ท้าวมหาราช หรือจุโลกบาลประจำอยู่ ๔ ทิศ
ดังนี้คือ

๑. ท้าวธรรมาธิราช เป็นใหญ่ในหมู่
คนธรรพทั้งหลาย ประจำทิศตะวันออก

๒. ท้าววิรูปักษ์ เป็นใหญ่ในหมู่
นาคทั้งหลาย ประจำทิศตะวันตก

๓. ท้าววิรูปหกราช เป็นใหญ่ใน
หมู่กุมภัณฑ์ทั้งหลาย ประจำทิศใต้

๔. ท้าวไพศพ หรือท้าวกุเวร เป็น
ใหญ่ในหมู่ยักษ์ทั้งหลาย ประจำอยู่ทิศเหนือ

๒. ชั้นดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นนี้มี
พระอินทร์เป็นประมุข พระอินทร์มีพาหนะคือ
ช้างเอราวัณซึ่งเป็นเทวดาองค์หนึ่ง ชายาของ
พระอินทร์มี ๔ คน นางสุธรรมา นางสุจิตรา
นางสุชาดา และนางสุนันทา สวรรค์ชั้น

ดาวดึงส์ตั้งอยู่ที่ยอดเขาพระสุเมรุราช เมือง
ของพระอินทร์มีชื่อว่า นครไตรตรึงส์ กว้าง
๘,๐๐๐,๐๐๐ วา มีกำแพงแก้วล้อมรอบ มี
ปราสาททองประดับด้วยแก้ว ๗ ประการอยู่
เหนือประตูกำแพง ภายในเมืองมีเสียงดนตรี
อันไพเราะที่เกิดจากนางฟ้าและคนธรรพที่เป็น
นักดนตรีบรรเลงดนตรีประเภทต่างๆ ขับกล่อม
อยู่ตลอดเวลา ในกลางนครไตรตรึงส์มี
ไพศพนธ์ปราสาทซึ่งเป็นที่พักของ
พระอินทร์ นครไตรตรึงส์ทั้ง ๔ ทิศ มีอุทยาน
ซึ่งมีความสวยงามด้วยพรรณไม้ต่าง ๆ และ
ความใสเย็นล้นของน้ำในสระ โบกขรณีใน
อุทยาน อุทยานใน ๔ ทิศของนครไตรตรึงส์
ได้แก่

๑. นันทวัน อยู่ทิศตะวันออก

๒. จิตรลดาวัน อยู่ทิศตะวันตก

๓. ผรุสวัน อยู่ทิศใต้

๔. สักกวัน อยู่ทิศเหนือ

นอกเมืองไตรตรึงส์ทางทิศตะวันออก
ออกเฉียงเหนือมีอุทยานชื่อ มหาพน ซึ่งมี
กำแพงทองคำล้อมรอบ มีปราสาททองคำ
ประดับด้วยแก้วสัตตพิริตตะ สวยงามยิ่ง และ
บริเวณใกล้กันนั้นมีอุทยานชื่อ บันชริกวัน
ในอุทยานนี้มีไม้ทองกลางต้นหนึ่ง มีขนาด
ใหญ่มาก ชื่อว่า ปาริชาติกลปพฤกษ์ หรือ
ปาริชาติกลปพฤกษ์ และได้ต้นปาริชาตินี้มี
แท่นแก้วสีแดงเข้มชื่อ บันฑุกัมพล ซึ่งเป็น
แท่นที่ประทับของพระอินทร์

ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มีพระจุฬามณี
เจดีย์ อยู่นอกเมืองไตรตรึงส์ด้านทิศตะวันออก

พระอินทร์ เหล่าเทวดา นางฟ้าไปกราบ
ไหว้บูชาเป็นประจำ นอกจากนั้นมีศาลาชื่อ
สุธรรมาเทพยสภายศาลา ซึ่งเป็นศาลาที่
งดงามที่สุด ในศาลามีธรรมาสันแก้ว ราช
อาสน์ของพระอินทร์และเทพยดา ๒๒ องค์
สำหรับประทับฟังการเทศนาธรรม ใกล้ศาลา
มีดอกไม้ชื่อ อสาฬหิ หนึ่งพันปีจึงจะบาน
และบานอยู่นานพันปีเช่นกัน ส่งกลิ่นหอม
ไปทั่วบริเวณ

๓. **ชั้นยามา** หมายถึง ภูมิเป็นที่
สถิตแห่งเทพยดาทั้งหลายผู้ไม่มีความลำบาก
เทพยดาผู้เป็นใหญ่ คือ ท้าวสยามาเทวราช
สวรรค์ชั้นนี้ประกอบไปด้วย ปราสาทแก้ว
ปราสาททอง ปราสาทเงินเป็นวิมาน มีอุทยาน
และสระโบกขรณี ชั้นฟ้านี้เหล่าเทวดามีได้เห็น
พระอาทิตย์เลย เนื่องจากอยู่สูงจากพระอาทิตย์
เห็นได้ด้วยรัศมีแก้ว และรัศมีกายของเทวดา
เวลารุ่งและค่ำสังเกตที่ดอกไม้ทิพย์ เมื่อ
ดอกไม้ทิพย์บานแสดงว่ารุ่ง เมื่อดอกไม้ทิพย์
หุบแสดงว่าค่ำ

๔. **ชั้นดุสิต** หมายถึง ภูมิที่เป็น
ที่สถิตแห่งเทพยดาทั้งหลายผู้มีความยินดีและ
แช่มชื่นเป็นนิตย์ สวรรค์ชั้นดุสิตมีเทวดาผู้
เป็นประมุขคือ สันดุสิตเทพยราช หมู่เทวดา
ในชั้นนี้เป็นผู้รู้บุญรู้ธรรม และชั้นฟ้านี้ยัง
เป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ผู้จะมาตรัสรู้เป็น
พระพุทธเจ้า

๕. **ชั้นนิมมานรดี** หมายถึง ภูมิ
ที่เป็นที่สถิตแห่งเทพยดาทั้งหลายผู้มีความ
เพลิดเพลินยินดีในกามคุณที่เนรมิตขึ้นได้ตาม

ความพอใจแห่งตน มีท้าวนิมิตเทวราชเป็น
ประมุข สวรรค์ชั้นนี้ เหล่าเทวดามีปราสาท
เงิน ปราสาททองเป็นวิมาน มีกำแพงแก้ว
กำแพงทองล้อมรอบ เทวดาในชั้นฟ้านี้เมื่อ
มีใจปรารถนาสิ่งใดก็สามารถเนรมิตได้เอง
และมีอายุยืนถึง ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ เท่ากับ
๒,๓๐๕,๐๐๐,๐๐๐ ปีในโลกมนุษย์

๖. **ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ** หมายถึง
ภูมิเป็นที่สถิตแห่งเทพยดาทั้งหลายผู้เสวย
กามคุณที่ทวยเทพเหล่าอื่นเนรมิตให้ตามความ
พอใจแห่งตน มีท้าวปรนิมมิตเทวราชเป็น
ประมุขในหมู่เทวดา และมีพระยามาริราช
เป็นประมุขในหมู่มาร เทวดาในสวรรค์ชั้นนี้
เมื่อมีใจปรารถนาสิ่งใด มีเทพยดาองค์อื่นมา
เนรมิตให้

เทวดาที่อยู่ในสวรรค์ทั้ง ๖ ชั้น คือ
ผู้ที่ได้ทำบุญ ทำความความดีชดเชยเป็นมนุษย์
เทวดาในชั้นฟ้า ๖ ชั้นนั้นมีความสวยงาม
ความสุขอย่างยิ่ง ดังในหนังสือไตรภูมิพระร่วง
ได้พรรณนา (พระยาสิทธิ, ๒๕๑๕, หน้า
๒๐๖-๒๐๗) ไว้ดังนี้

“...เมื่อเทพยดาไปเกิดใน
สวรรค์คังนั้น ครั้นว่าเกิดเป็นตัว
ก็ใหญ่ขึ้นในที่นั้น บัดเดียวแล
ประดับด้วยสนิมอาภรณ์รุ่งเรือง
แลมีรูปโฉมโนมพรรณนุ่มแสงงาม
ดังสาวอันได้ ๑๖ ปีอยู่ชั่วคน แล
เขามีตัวอันบริสุทธิ์หามลทินบมิได้
เลยสักอันแล ว่าในกายเขานั้นแล

จะมีสิ่งอันเหม็นแฉะเป็นกลิ่นอันร้าย
ในกายเขาน้อยหนึ่ง ก็บ่อนจะรู้
มีในกายเขานั้นเลย แลเทพยดา
ทั้งหลายนั้นเขารู้ชนิดได้แล จะใคร่
ให้ตัวเขาใหญ่เท่าใดก็ใหญ่เท่านั้น
โดยใจ ผู้จะใคร่น้อยเท่าใด ๆ ก็
น้อยเท่านั้นโดยใจแล แม้ในที่นี้
แลน้อยประมาณเท่าปลายเส้นผมก็ดี
แลเทพยดาจะอยู่ที่นั่น ๒๐ องค์ก็ได้
๔๐ องค์ก็ได้ ๖๐ องค์ก็ได้ ๘๐ องค์
ก็ได้ ด้วยอำนาจเทพยดานฤมิตนั้น
แลฯ ผุ่งเทพยดากินอาหารทิพย์
ทุกวัน ดังนั้น อาหารนั้นหากแห่ง
หายไปไหนคนเทพยดานั้นแล จะ
มีบุตรธิดาตามดั่งมนุษย์เราท่าน
ทั้งหลายนี้หาบมิได้ ตราบเท่าสิ้น
อายุเทพยดานั้นทั้งหลายเท่าใดชื่อ
ว่าพยาธิดาอาหารสิ่งใด ๆ ก็ดี แลจะ
เกิดมีแก่เทพยดาทั้งหลายนั้นหาบ
มิได้ เขาบ่อนจะรู้ใช้รู้เจ็บเทียบ
ย่อมอยู่สุขสำราญใจเขาทุกเมื่อแล
ย่อมเล่นด้วยลูกแกลเมียเขาสนุกนี้
ทุกเมื่อแลฯ”

ภาพสลักรื่องนรก สวรรค์ และการ
ตัดสินของพระยายมราชที่ระบียงของปราสาท
นครวัด นับว่าเป็นกุศโลบายอย่างดียิ่งในการ
ใช้สั่งสอน เตือนใจคนดูให้เกิดความเกรงกลัว
ไม่กล้าทำบาป ความชั่ว ด้วยเกิด ความกลัว
ที่จะต้องตกนรก และถูกทำโทษ ถูกทรมาน

ต่าง ๆ นานา ดังที่เห็นในภาพ แลจะ
พยายามทำความดี ทำบุญกุศล เพื่อจะได้ไป
เกิดบนสวรรค์ที่มีแต่ความสวยงาม ความ
รื่นรมย์และความสุข

จ. ภาพสลักระเบียงคดด้านตะวันออก
ออกฝั่งใต้ เป็นภาพสลักรกวนเกษียร
สมุทรของเหล่าเทวดาและอสูร สรรเสริญ
พระนารายณ์ปางอวตารเป็นเต่า ที่เรียกว่า
“กูรมาวตาร”

ปางกูรมาวตารในหนังสือลิลิตนารายณ์
สิบปาง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่าปรางอวตาร
ปางที่ ๒ ของพระนารายณ์ การอวตารปางนี้
มีปรากฏในคัมภีร์วิษณุปุราณะ เรื่องย่อของ
กูรมาวตารมีว่า

ฤาษีทรวาสนำพวงมาลัยที่ได้จากหญิง
ผู้หนึ่งขณะไปเที่ยวป่าหิมพานต์ นำไปถวาย
พระอินทร์ขณะประทับอยู่บนช้างเอราวัณ โดย
พระฤาษีได้วางพวงมาลัยไว้บนหัวช้าง กลิ่น
ของมาลัยทำให้ช้างเอราวัณคลุ้มคลั่ง และใช้
งวงดึงเอาพวงมาลัยบนหัวทั้งลงที่พื้นและใช้
เท้าบดขยี้จนแหลกละเอียด พระฤาษีโกรธ
พระอินทร์ที่ปล่อยให้ช้างเอราวัณทำเช่นนั้น
จึงสาปพระอินทร์รวมไปถึงเหล่าเทวดาทั้งหลาย
ว่าเมื่อสู้รบกับพวกอสูรครั้งใดก็ขอให้พ่ายแพ้
หลังจากนั้นมาเหล่าเทวดาเมื่อต่อสู้กับอสูรก็
พ่ายแพ้่อสูร ทำให้เหล่าอสูรฮึกเหิม ครอบ
ครอง เทวดา เทวดาได้รับความเดือดร้อนยิ่ง

พระอินทร์และเทวดาทั้งหลายจึง
พากันไปเฝ้าพระนารายณ์ ขอให้ช่วยแก้ไข

พระนารายณ์บอกอุบายให้ลูกไมตรีกับพวกอสูร และชวนมาร่วมกันกวนเกษียรสมุทรเพื่อทำ น้ำอมฤต

การกวนเกษียรสมุทรเกิดขึ้น โดย เอาภูเขามันทรเป็นไม้สำหรับกวน และใช้ พญานาควาสุกรีเป็นเชือกพันรอบภูเขามันทร เวลากวนให้ฝ่ายเทวดาดึงทางข้างหางของ พญานาค ฝ่ายอสูรดึงทางข้างหัวของพญานาค พระนารายณ์เกรงว่าการกวนจะไม่ได้ผลดี เนื่องจากเขามันทรคลอนแคลน ไม่นั่นคง จึงแบ่งภาค ภาคหนึ่งอวตารไปเป็นเต่ารองรับ

ภูเขามันทรในเกษียรสมุทร ทำให้การกวน ดำเนินไปอย่างดี ส่วนอีกภาคหนึ่งพระนารายณ์ ขึ้นไปอยู่บนยอดเขามันทร คอยเป่าเมฆฝน ให้ไปทางเหล่าเทวดาที่ดึงข้างหางพญานาค ทำให้ฝนตกโปรยปรายตลอดเวลาเกิดความ เย็นชุ่มฉ่ำแก่เหล่าเทวดา การกวนเกษียร สมุทรมีสิ่งที่เกิดขึ้นจากการกวน ๘ สิ่ง คือ

๑. โกล
๒. สุรา
๓. ดอกปาริชาติ
๔. นางอัปสรจำนวนมากมาย ซึ่งเป็น

ภาพที่ ๑๕ การกวนเกษียรสมุทร พระนารายณ์อวตารเป็นเต่า “กูรมาวตาร” ที่ระเบียงคดค้ำน ทิศตะวันออกฝั่งใต้

ของกลางทำหน้าที่บำเรอเหล่าเทวดา

๕. พระจันทร์ พระสีจะนำไปเป็น
ปิ่นทัดศีรษะ

๖. พิช ผูกนาคกลืนกินไป

๗. พระศรี หรือพระลักษมี พระ
นารายณ์ นำไปเป็นชายา

๘. ผอบน้ำอมฤต

เมื่อผอบน้ำอมฤตผุดขึ้นมาจากเกษียร
สมุทรเหล่าอสูรต่างกรูกันจะเข้าไปดื่ม พระ
นารายณ์จึงแปลงร่างเป็นหญิงงามมาลวงล่อ
เหล่าอสูรให้ห่างออกมา พวกเทวดาจึงเข้าไป
รุมล้อมดื่มน้ำอมฤตกันถ้วนทั่วทุกองค์จนหมด
และสงสัยงให้ร้องด้วยความยินดี พวกอสูร
ได้ยินเสียงให้ร้องของเทวดา ก็รีบหันกลับ
มาจึงรู้ว่าเสียที ไกรธเข้าต่อสู้กับเหล่าเทวดา
แต่ไม่สามารถสู้ได้ พ่ายแพ้ จึงพากันล่าถอย
กลับไปยังที่อยู่ของตน

ภาพสลักการกวณเกษียรสมุทรเป็น
ภาพขนาดใหญ่ กินพื้นที่ผนังทิศตะวันออก
ฝั่งใต้ทั้งหมดประมาณ ๑๕๐ เมตร ขนาด
ลำตัวของเทวดา และอสูรหรือยักษ์ที่กำลังกวณ
มีขนาดใหญ่เกือบเท่าตัวคนจริง ในขณะที่ภาพ
สลักอื่น ๆ ตัวละครในภาพจำหลักมีขนาดเล็ก

๑. ภาพสลักระเบียงคดทิศเหนือ
ฝั่งตะวันออก เป็นภาพเรื่องการสู้รบระหว่าง
พระบรมจักรกฤษณ์ คือ พระนารายณ์อวตาร
ที่ทรงครุฑเป็นพาหนะ กับท้าวกรุงพาน ซึ่ง
ภาพสลักการรบนี้เป็นตอนหนึ่งในวรรณคดี
ไทยเรื่อง อนิรุทธคำฉันท์ วรรณคดีสมัยอยุธยา
และบทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์ใน

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
(๒๕๑๕) ซึ่งเนื้อเรื่องนำมาจากคัมภีร์วิญญู
ปุราณะ

ในที่นี้จะขอเล่าเรื่องย่อบทละครเรื่อง
อุณรุทเพื่อจะให้ผู้อ่านได้รู้เบื้องหลังของการ
รบบระหว่างพระบรมจักรกฤษณ์กับท้าวกรุงพาน
กษัตริย์ยักษ์

ท้าวกรุงพานครองกรุงรัตนา มีมเหสี
คือ นางไวยกา ท้าวกรุงพานเป็นยักษ์ที่มี
ฤทธิ์เดช เป็นที่เกรงขามของมวลมนุษย์และ
ทวยเทพ ประพฤติตนเป็นพาล มีนิสัยมักมาก
ในกามคุณ เทียบสมส่วนางฟ้า ทวยเทพต่าง
ได้รับความเดือดร้อน ท้าวกรุงพานยังเกิด
ความอึกเขมใจปลอมเป็นพระอินทร์เข้าไป
ในปราสาทของพระอินทร์สมส่วนางสุจิตราธยา
ของพระอินทร์ ซึ่งไม่ทราบว่าเป็นท้าวกรุงพาน
ปลอมมา นางสุจิตราเมื่อรู้ความจริงเกิดความ
ละอายด้วยความเคียดแค้นท้าวกรุงพานจึงจุติ
ลงมาก็คเป็นนางอุษาในดอกบัวในสระ โบกขรณี
ใกล้อาศรมของพระฤๅษีสุทรวาส พระฤๅษี
มาพบจึงนำไปเลี้ยงไว้ ต่อมาท้าวกรุงพานมา
ขอนางจากพระฤๅษีไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม

สมัยเดียวกับท้าวกรุงพานนั้น ด้าน
กรุงฉรังกา พระนารายณ์อวตารลงมาเกิดเป็น
พระกฤษณ์ หรือพระบรมจักรกฤษณ์ครอง
กรุงฉรังกา พระกฤษณ์มีโอรสองค์หนึ่งนาม
ว่า ไกรสูท ภายหลังพระบรมจักรกฤษณ์
มอบให้พระโอรสครองกรุงฉรังกา พระไกรสูท
มีโอรสนามว่า อุณรุท เมื่อพระอุณรุทเจริญวัย
พระไกรสูทจึงจัดการให้พระอุณรุทอภิเษก

กับนางศรีสุคาราชธิดาของท้าวอุทุมมราชแห่ง
กรุงโรมราช

วันหนึ่งพระอุณรุทกับนางศรีสุคา
เสด็จประพาสป่า ไปพบกวางทองซึ่งก็คือ
พระมาตุลีแปลงมาตามคำสั่งของพระอินทร์
นางศรีสุคาอยากได้กวางทองขอให้พระอุณรุท
ช่วยตามจับ พระอุณรุททรงคิดตามกวางทอง
ไปจนพลัดกับทหารและพระชายา มาถึง
ต้นไทรใหญ่ต้นหนึ่ง จึงเข้าพักอาศัย เหล่า
ทหารและพระพี่เลี้ยงตามมาถึง พระอุณรุท
จึงสั่งให้ทหารส่วนหนึ่งพานางศรีสุคากลับเมือง
อีกส่วนหนึ่งและพระพี่เลี้ยงทั้ง ๔ อยู่กับ
พระองค์ที่ต้นไทร พระอุณรุทสั่งให้ทหาร
และพระพี่เลี้ยงบวงสรวงสังเวยพระไทร เพื่อ
ขอพักอาศัยในราตรีกาล เทพเจ้าซึ่งสถิตอยู่
ณ ต้นไทรจึงสนองการบวงสรวงสังเวยของ
พระอุณรุท สะกดทหารและพระพี่เลี้ยงให้
หลับหมด แล้วจึงอุ้มพระอุณรุทไปยังปราสาท
ของนางอุษา ที่เมืองรัตนา

เมื่อพระไทรเทพเจ้าวางพระอุณรุท
บนแท่นเคียงข้างนางอุษาได้รำมนนตรีผูกโอษฐ์
ทั้งสองมิให้สนทนากันได้ แล้วปลุกให้สอง
องค์ตื่นบรรทม พระอุณรุทกับนางอุษาดำรงก็
มีใจประคิพพิศต่อกัน และทั้งสองได้สมรัก
กันจนกระทั่งหลับไปบนแท่นบรรทม พอจะ
ใกล้รุ่งแจ้งพระไทรเทพเจ้าพาพระอุณรุท
กลับไปยังที่พักใต้ต้นไทรตามเดิม

พระอุณรุทตื่นขึ้นไม่เห็นนางอุษาก็
เกิดอาการคลั่งไคล้ไหลหลง พระพี่เลี้ยงจึง
พากลับเมือง ฝ่ายนางอุษาก็เช่นเดียวกัน

ตื่นขึ้นไม่เห็นพระอุณรุทก็หลงไหลคลั่งไคล้
พระพี่เลี้ยงทั้งห้าช่วยกันแก้ไขไม่สำเร็จ นาง
สุภลักษณ์หรือจิตรเลขาหนึ่งในพระพี่เลี้ยงที่
เฉลียวฉลาด มีความสามารถในการวาดรูป
จึงรับอาสานางอุษาเที่ยวไปทุกสวรรค์ชั้นฟ้า
วาดรูปเทวดา แล้วเที่ยวไปวาดรูปมนุษย์ผู้มี
ฤทธิ์ยิ่งใหญ่ เจ้าชายทั้งหลายรวมทั้งพระอุณรุท
ด้วยมาให้นางอุษาดู เมื่อนางอุษาบอกแก่นาง
สุภลักษณ์ว่าชายที่มาอยู่กับตนคือ พระอุณรุท
นางสุภลักษณ์จึงไปนำพระอุณรุทมาอยู่กับ
นางอุษาในปราสาท

วันหนึ่งทศมุขซึ่งเป็นโอรสของท้าว
กรุงพามกับนางไวยคามิศักดิ์เป็นน้องนางอุษา
ได้มาหานางอุษาที่ปราสาทเห็นพระอุณรุท
อยู่กับนาง ด้วยความโกรธจึงเข้าทำร้ายพระ
อุณรุท แต่สู้ไม่ได้จึงไปบอกท้าวกรุงพาม
พระบิดาเรื่องนางอุษายกกับพระอุณรุท ท้าว
กรุงพามจึงขอให้ท้าวกำพลนาคผู้เป็นสหาย
มาจับพระอุณรุทมัดไว้ที่ยอดปราสาท พระบรม
จักรกฤษณ์ทราบเรื่องพระอุณรุทถูกจับจึงทรง
ครุฑเป็นพาหนะมาช่วยพระอุณรุท ท้าว
กำพลนาคเมื่อเห็นพญาครุฑด้วยความกลัวก็
ปล่อยพระอุณรุทและแทรกแผ่นดินหลบหนีไป
ท้าวกรุงพามทราบเรื่องด้วยโกรธพร้อมด้วย
ทหารยกกองทัพเข้าต่อสู้กับพระบรมจักรกฤษณ์
และพระอุณรุทซึ่งอยู่บนหลังพญาครุฑ การ
ต่อสู้เป็นไปอย่างดุเดือด พลักษ์ล้มตายเป็น
อันมาก ท้าวกรุงพามได้รับความเจ็บปวด
จากการต่อสู้แทบสิ้นชีวิต แขนทั้ง ๒๐ ถูก
พระบรมจักรกฤษณ์ตัดขาด แต่ท้าวกรุงพาม

ได้ร่ายเวทมนตร์ให้แขนทั้ง ๒๐ กลับมา
ต่อติดดั้งเดิม เมื่อท้าวกรุงพาณเห็นว่าไม่
สามารถสู้พระบรมจักรกฤษณ์ได้ จึงล่าทัพ
กลับเข้าเมือง

พระบรมจักรกฤษณ์พาพระอุณรุท
กลับไปอยู่กับนางอุษาที่ปราสาทของนางตาม
เดิม และมอบพระธำมรงค์ไว้ให้เพื่อสำหรับ
ใช้ต่อสู้กับท้าวกรุงพาณ ท้าวกรุงพาณเมื่อรู้ว่า
พระอุณรุทกลับมาอยู่กับนางอุษาอีก ด้วย
ความโกรธแค้นพยายามพาพระอุณรุทหวังจะฆ่า
พระอุณรุท ได้ยกทัพพลยกมาล้อมปราสาท
นางอุษา พระอุณรุทเข้าต่อสู้กับท้าวกรุงพาณ
ด้วยความเก่งกาจ กล้าหาญอย่างยิ่งและฆ่า
ท้าวกรุงพาณด้วยพระธำมรงค์ที่พระบรมจักร
กฤษณ์ให้ไว้

เมื่อเสร็จสิ้นการถวายพระเพลิงท้าว
กรุงพาณ พระอุณรุทจัดให้ทศमुखเป็นกษัตริย์
ครองกรุงรัตน จากนั้นพานางอุษากลับไป
กรุงฉรังกา

เมื่อเรื่องอุณรุทยังมีต่อไปอีกแต่เห็น
ว่าไม่สำคัญและไม่เกี่ยวข้องกับโครงเรื่องใหญ่
ผู้แต่งแต่งขึ้นเพื่อขยายเนื้อเรื่องให้ยาวออกไป
เท่านั้น จึงขอจบบทละครเรื่องอุณรุทเพียงเท่านี้

ตอนที่พระบรมจักรกฤษณ์ต่อสู้กับ
ท้าวกรุงพาณ ดังปรากฏในภาพสลักในบท
ละครเรื่องอุณรุทได้บรรยายการต่อสู้อันดุเดือด
(พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก,
๒๕๑๕, หน้า ๓๓๕-๓๔๑) ไว้ดังนี้

เมื่อนั้น

ท้าวพาณาสुरยักษ

ได้ฟังกัณฑ์ในวิญญูณ์

โกรธคั่งไฟบรรลัยกาศ

เช่นเขี้ยวเคี้ยวฟันสนั่นก้อง

แผ่ร้องคบหัดถักฉนวน

สำแดงเดชแผ่นโผนโจนทะยาน

เข้าไล่สังหารราญรอน

เมื่อนั้น

พระกฤษณ์รุกรักษ์ชาอุสมร

เห็นขุนยักษหักเข้ามาต่อกร

ภูธรจับครุฑเข้าชิงชัย

ฉวยชักพระขรรค์กวัดแกว่ง

เป็นประกายพรายแสงดังเพลิงไหม้

ฟันถูกกรุงพาณด้วยว่องไว

ยี่สิบกรขาดไปจากอินทรี

เมื่อนั้น

ท้าวพาณาสुरยักษ

เจ็บปวดรวดร้าวแสนทวิ

เพียงสิ้นสมประดีชีวา

แข็งใจทรหอคอดกลั่น

ด้วยโมหันธ์มานะยักษ

คิดถึงคุณบรมพรหมา

ร่ายเวทวิธานเกรียงไกร

เดชพระมนต์อันเรืองฤทธิ์

กรขาดคั่นติดกันเข้าได้

พิโรธโกรธกริ้วคือไฟ

เรียกแรงพลไกรเข้ารอนราญ

** * ** * ** * ** * ** * **

เมื่อนั้น
ท้าวพามาสุรัสวรี
ทั้งกาลานุราชกุมภัณฑ์
เห็นพวกพลชั้นเปลื้องดา
พระยายักษ์กริ้วโกรธโลดโผน
จู่โจมโจมจับรับหน้า
กาลานุราชเสนา
เข้าหลังปีกขาโจมตี
สองยักษ์ทั้งยี่สิบกร
รุมรันฟันฟอนปีกยี่
ปีกขาโจมจิกอสุรี
ปีกตีเท้าถีบวุ่นไป

เมื่อนั้น
พระฤษพงศ์ทรงฤทธิ์แผ่นดินไหว
กับราชนัดดาใจ
ภูวนาธรรับหน้ากรุงพามา
ฝ่ายพระอุณรุทผินรับ
กับกาลานุราชใจหาญ
ถ้อยทีโรมรันประจัญบาน
รอนราญไม่ละลดกัน
อัยกาเหยียบพระยาอสุรี
หลานเหยียบเสนีผกผัน
เท้าครุฑตบเท้ากุมภัณฑ์
เหหันเหวี่ยงวัดคอลวน
ต่างหวดประหารกันฉาดฉาด
ต่างฟันต่างฟาดกลุ่ลกล
ท้าวบรมจักรกฤษณ์ฤทธิธรม
หวดถูกถูกทลอสูรา
พระอุณรุทซึ่งได้ระบองมาร
ผลาญกาลานุราชยักษ์

กรุงพามาเหจากครุฑา
เสนานั้นม้วยชีวี
เมื่อนั้น
ท้าวพามาสุรัสวรี
ต้องศัตรารูททั้งอินทรี
อสุรีเจ็บปวดสาครรจ์
ครั้นจะรื้อเข้าต่อรรบ
พอพลสิ้นแสงพระสุริย์ฉาน
จึงเลิกพวกพลกุมภัณฑ์
ลงสู่เขตชั้นพิภพ

*** ** *

ข. ภาพสลักระเบียงคดด้านทิศ
ตะวันออกฝั่งด้านเหนือ เป็นภาพสลักเล่าเรื่อง
พระวิฆณุทรงครุฑกำลังเหยียดหน้าอย่าง
กล้าหาญกับเหล่าอสูรจำนวนมากที่โจมตี
พระองค์จากด้านข้าง มีอสูร ๔ คน อยู่ใกล้
พระวิฆณุกำลังละทิ้งข้างศึกของตน ศาสตรา-
จารยอร์ช เซเดส์ สันนิษฐานว่าภาพสลัก
นี้จะตรงกับเรื่องพระวิฆณุมีชัยชนะเหนือ
อสูร ๔ คน คือ มรุ นิสุนทะ หัยกริพ
และปัญจันตะ ซึ่งเป็นผู้ปกป้องเมืองปรากช-
โยทิสอันเป็นเมืองอสูรตามคัมภีร์หริวงศ์
(สุจิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๕, หน้า ๖๕)

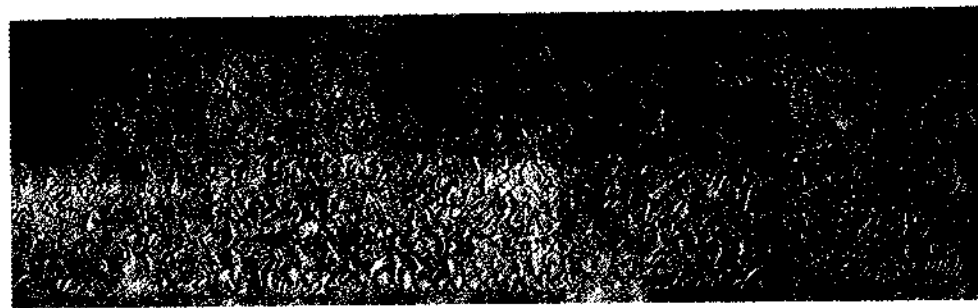
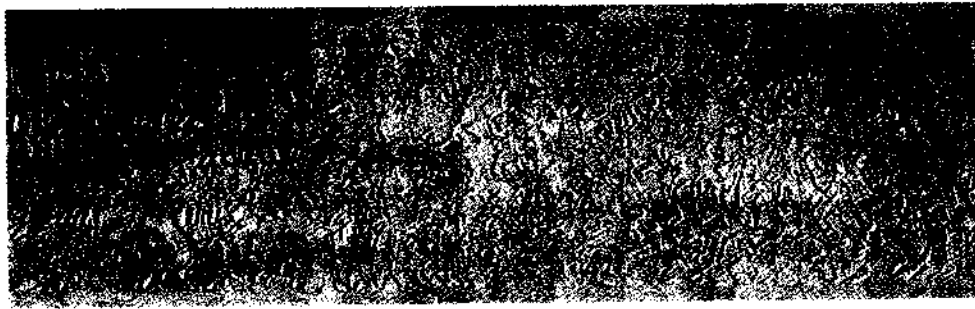
ข. ภาพสลักระเบียงคดทิศเหนือฝั่ง
ตะวันตก เป็นภาพการรบระหว่างเทวดากับ
อสูร เรียกว่า อติเทพกับเหล่าอสูร หรือ
เทवासुरสงคราม สลักเต็มพื้นที่ ไม่มีการแบ่ง
เป็นชั้น ๆ ภาพสลักเป็นภาพเทวดาทรงพาหนะ
และอาวุธประจำพระองค์ โดยมีภาพพระวิฆณุ

อยู่ตรงกลางภาพ ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคส์ (๒๕๔๖, หน้า ๔๖) สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องพระวิษณุปราบอสูรกาลเนมิ (ขอบเขตของกาลเวลา) ภาพเทพอื่น ๆ ได้แก่

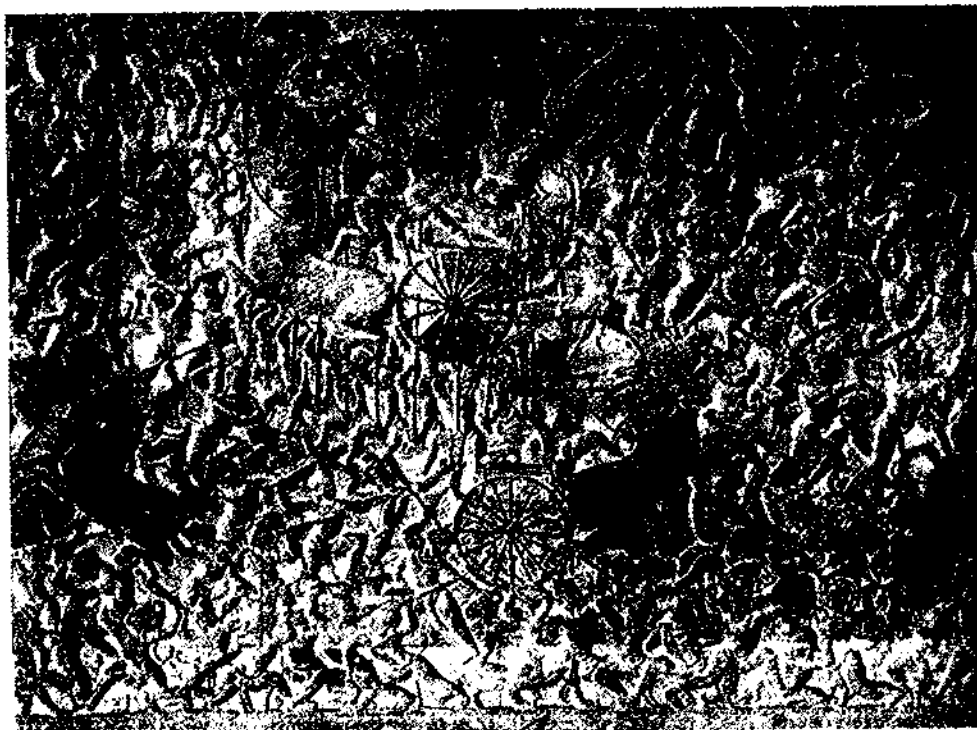
- ภาพท้าวเวรทรงยักษ์เป็นพาหนะ
- ภาพพระอัคนีทรงราชรถเทียมแรดคู่หนึ่ง
- ภาพพระสกันธะ (เทพแห่งสงคราม) ทรงนกยูงเป็นพาหนะ
- ภาพพระอินทร์ ทรงช้างเอราวัณเป็นพาหนะ
- ภาพพระวิษณุ ทรงครุฑเป็นพาหนะ (กลางภาพหลัก) ซึ่งในภาพครุฑกำลังใช้เล็บยึดรถศึกอสูร ๒ คนที่พระวิษณุใช้ศรสังหาร พระวิษณุทรงใช้พระกรทั้งสองนำวศร อสูรกาลเนมิมิหัวซ้อนกัน ๕ หัว กำลังนำวศรเช่นกัน และใช้มือทั้ง ๓๐ มือ กวาดแกว่งอาวุธ
- ภาพพระขม สวมศิราภรณ์อสูรทรงราชรถเทียมกระบือ

- ภาพพระศิวะ ทรงโคอุศรราช
 - ภาพพระพรหม ทรงหงส์เป็นพาหนะ
 - ภาพพระสุริยะ มีสุริยจักรเป็นแผ่นเบื้องหลัง พระอรุณเป็นสารถีจับราชรถ
 - ภาพพระวรุณ ทรงนาครเป็นพาหนะ
- นอกจากนี้ยังมีภาพเทพอื่น ๆ อีกประมาณ ๑๐ ภาพ ซึ่งไม่สามารถระบุแน่ชัดว่าเป็นเทพองค์ใด (สุจิตต์ วงษ์เทศ, ๒๕๔๕, หน้า ๖๗ - ๖๘)

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทรงนับถือศาสนาฮินดู นิกายไวษณพ ทรงสร้างปราสาทนครวัด เพื่ออุทิศถวายพระวิษณุหรือพระนารายณ์ซึ่งไวษณพนิกายถือว่าพระวิษณุเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุด ตามคติในศาสนาฮินดู พระวิษณุทรงมีความเป็นอมตะคือ ความไม่ตาย และมีการอวตารคือ การปราบยุคเข็ญ เราจะเห็นว่าภาพสลักกระเบื้องปราสาทนครวัดดังกล่าวข้างต้น ส่วนใหญ่เป็นภาพความเป็นอมตะ และการอวตารของพระวิษณุ ดังเช่น ภาพเรื่องมหาภารตะ และรามายณะ

ภาพที่ ๑๖ พระวิษณุมีชัยเหนืออสูร ๔ ตน ที่ระเบียงคดด้านทิศตะวันออกฝั่งด้านเหนือ

ภาพที่ ๑๗ เทวสุรสงคราม การรบระหว่างเทวดากับอสูร ที่ระเบียงคดด้านทิศเหนือฝั่งตะวันตก

เรื่องมหาภารตะ พระวิษณุอวตารมา เป็นพระกฤษณะขับรถศึกให้อรชุนในการเข้าสู้รบกับทศโอรส เรื่องรามายณะ พระวิษณุอวตารเป็นพระราม เพื่อปราบทศกัณฐ์ พระยายักษ์ที่ทำความเดือดร้อนให้ทั้งบนโลกและบนสวรรค์ หรือภาพการกวนเกษียรสมุทร ทำน้ำอมฤตเพื่อความเป็นอมตะ พระวิษณุอวตารเป็นเต่ารองเขามันทร ทำให้การทำน้ำอมฤตสำเร็จ หรือภาพนรก - สวรรค์ สอดคล้องกับลักษณะของการสร้างปราสาทนครวัดที่สร้างเปรียบเป็นเขาพระสุเมรุ ซึ่งอยู่บนสวรรค์ และส่วนต่ำลงมาคือ นรก เพื่อเน้นย้ำว่าปราสาทนครวัดเป็นดินแดนแห่งสวรรค์ (รวมทั้งภาพสลักรูปนางอัปสรมากมายที่ช่วยเน้นความเป็นพระราชวังแห่งสรวงสวรรค์ของปราสาทนครวัด) ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ภาพสลักทั้งหลายน่าจะสร้างขึ้นเพื่อเสริมความศักดิ์สิทธิ์ให้ปราสาทนครวัดเป็นมฤตคทเทวาลัย และเสริมความศักดิ์สิทธิ์ให้พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ให้คั่นคงเป็นพระบรมวิษณุโลก หรือเป็นพระวิษณุบนแดนสวรรค์

ภาพสลักรอบระเบียงชั้นกลางของปราสาทนครวัดนับว่าให้ความรู้แก่ผู้ชมได้เป็นอย่างดี ทั้งเกี่ยวกับเรื่องมหากาพย์ยิ่งใหญ่ของอินเดียทั้ง ๒ เรื่อง อวตารของพระนารายณ์หรือพระวิษณุเทพเจ้าในศาสนาฮินดู ภาพสลักให้คุณค่าด้านการสั่งสอนให้เป็นคนดี มุ่งทำบุญ ไม่ทำบาป ละเว้นความชั่ว ดังภาพนรก สวรรค์ และสำหรับประชาชนชาวกำพูชาที่ได้มาชมภาพสลักกองทัพอของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจที่พวกเขามีพระมหากษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ ทรงอำนาจ และสุดท้ายที่ต้องกล่าวขำคือ ภาพสลักสะท้อนให้เห็นถึงความคิดสร้างสรรค์ ความสามารถ ความชำนาญของช่างที่แกะสลักหินอันแข็งแกร่งออกมาเป็นภาพที่สวยงาม เป็นเรื่องราวให้พวกเราได้ชมอย่างเพลิดเพลิน อีกทั้งได้รับความรู้ข้อคิดรวมไปถึงการได้สัมผัสเที่ยวชมปราสาทหินสิ่งมหัศจรรย์ของโลก

รายการอ้างอิง

- จิตร ภูมิศักดิ์. (๒๕๔๕). ตำนานแห่งนครวัด ใน นครวัด ทัศนะเขมร. กรุงเทพฯ : มติชน.
- เชลล์, ยอร์ช. (๒๕๔๖). เมืองพระนคร นครวัด นครธม (ปรานี วงษ์เทศ แปล) (พิมพ์ครั้งที่ ๘). กรุงเทพฯ : มติชน.
- ธีรภาพ โลหิตกุล. (๒๕๔๓). นครวัด นครธม. กรุงเทพฯ : ร่วมด้วยช่วยกัน.
- ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ. (๒๕๓๘). ดุยเขมร. กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า.
- ปาง ขาด. (๒๕๔๕). มัคคุเทศก์พระนคร ใน นครวัด ทัศนะเขมร. กรุงเทพฯ : มติชน.
- พระญาติไทย. (๒๕๑๕). ไตรภูมิพระร่วง. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.
- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๑๕). บทละครเรื่องอุณรุท. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.
- มณฑุเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (๒๕๐๘). ถิลิตินารายณ์สิบปาง. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.
- สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี. (๒๕๔๕). ปราสาทนครวัด. ใน นครวัด ทัศนะเขมร. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (๒๕๔๕). กำเนิดแสนอ. ใน นครวัด ทัศนะเขมร. กรุงเทพฯ : มติชน.
- สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว. (๒๕๔๓). กัมพูชาราชลัทธิถึงศรีชยารมณ. กรุงเทพฯ : มติชน.
- อุปกิตศิลปสาร, พระยา. (๒๕๑๖). สงครามการค้ากลอน. กรุงเทพฯ : บรรณาการ.

